

18/3/4 205

R. Thakore

જાણ હાજી મુલેમાન જાહમહમદ લોધીઆ ગ્રન્થમાળા નં. ૧

18/3/4

મુસલમાનોની રાજકીય તથા વિદ્યા
સંબંધી ચઢતીનો ઇતિહાસ અને
તેમની પડતીનાં કારણો.

69

ઉર્દુ ઉપરથી લખનાર,
મહેબુબમિયાં હમામખદ દાદરી,
જી. એ. એલ. એલ. જી.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી
હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ, જી. એ.
આસિ. સેક્રેટરી. અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૨ છ.

પ્રત ૫૦૦

સન ૧૯૧૪.

હિંમત બે આના.

૬૬૭૨
૬૬૭૨

મેમ્બર હાજી સુલેમાન શાહમહમદ લોધીઆ અન્યમાળા નં. ૧

મુસલમાનોની રાજકીય તથા વિદ્યા સંબંધી ચઢતીનો ઇતિહાસ અને તેમની પડતીનાં કારણો.

હર્ષ ઉપરથી લખનાર,
મહેશ્વરભાઈ ઇમામખાન દાદરી,
બી. એ. એલ. એસ. બી.

જવાબી પ્રસિદ્ધ કરનાર
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી
હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ, બી. એ.
આસિ. સેક્રેટરી અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૨ જી.

પ્રત ૫૦૦

સન ૧૯૧૪.

દ્વિતીય એ આવૃત્તિ.

મુસલમાનોની રાજકીય તથા વિદ્યા સંબંધી ચઢતીનો ઇતિહાસ, અને તેની પડતીનાં કારણો.

પૃથ્વીની સપાટી ઉપર મુસલમાનોની કામ એકલીજ એવી નથી કે જેની ચઢતી પછી પડતી થઈ હોય. બીજી પણ એવી ઘણી પ્રજાઓ થઈ ગઈ છે કે, જેમની ચઢતી, મોટાઈ અને દરજ્જે મુસલમાનો કરતાં કાંઈ પણ રીતે ઉતરતાં હોય નહિ અને જેમની પડતી મુસલમાનો કરતાં ઘણે અંશે વધારે થઈ હોય. મુસલમાન કામ હજુ સુધી કાયમ છે અને ઇસ્લામ હાલમાં પણ કરોડો માણસોનાં અંતઃકરણમાં ઉભરાઈ રહ્યા છે. ઘણી કોમો એવી પણ થઈ ગઈ છે કે જે પોતાના વખતમાં હકુમત, મોટાઈ અને સુધારા વધારાને લીધે અનુપમ હતી; અને જો કે હજુ સુધી પણ તેઓનું નામ સૃષ્ટિના પૃથ્વિ ઉપરથી તદ્દન ભુલાઈ ગયું નથી; તોપણ તેમની ઘણીજ નજીવ તથા જાંબી યાદગીરી બાકી રહી છે. એવી પ્રજાઓ તથા ધર્મોની ભવિષ્યમાં ચઢતી થવાની કાંઈ આશા નથી; પરંતુ જે કામનો સંબંધ પૃથ્વીની સપાટીની સાથે જોડાયેલો છે તે કામની ચઢતીની આશા રાખવાને સંપૂર્ણ કારણ છે; અને ભૂતકાળના ઇતિહાસ તથા વૃત્તાંતો ઉપરથી અમે જે સારાંશ નીચળી શકીએ તે અમારા ભવિષ્યના અનુવર્તન સારૂ બેશક કામ લાગી શકે.

બળવાન પ્રજા એક મજબુત તથા ઉંચી સડકના જેવી છે. જ્યારે આપણે તેની તરફ નજર કરીએ છીએ ત્યારે તેની મોટાઈ, મજબુતી તથા કદાવરપણું જોઈને આપણને એમ લાગે છે કે આની પાયામાં કોઈ દિવસ થશે નહિ. પણ ઘણી વાર એવું બને છે કે લાંબી મુદત પછી તે સડકનો પતો પણ રહેતો નથી. કાંઈ વેળા તો ધરતીકંપ અથવા જ્વાળા-

તથા હાડમારી ભોગવતી પડી. હઝરત મુસાએ તેમને મીસરમાંથી કાઢી એ દુઃખમાંથી છોડવ્યા, અને સિરિયા (શામ) નો આબાદ તથા ફળદ્રુપ મુઝક ઈશ્વર તરફથી મળશે એવું વચન આપ્યું. ફિરયોન પાદશાહોની ગુલામગીરીની સ્થિતિમાં રહ્યાથી એ પ્રજાની હિમ્મત તથા બહાદુરી નષ્ટ થઇ હતી. તેથી જ્યારે હઝરત મુસાએ તેમને કહ્યું 'ત્યારે તેઓ : બોલી ઉઠ્યા કે "અરે મુસા તેમાં તો એક બળવાન પ્રજા વસે છે, તેઓ ત્યાંથી નીકળશે નહિ ત્યાં સુધી અમે ત્યાં જવાના નથી. જો તેઓ નીકળી જાય તો અમે બેશક ત્યાં દાખલ થઈશું." (કુરાન) હઝરત મુસાએ તેમને બહુ રીતે સમજાવ્યા તથા હિમ્મત આપી પણ તેઓએ એ વાત બિલકુલ માન્ય કીધી નહિ, અને જ્યારે જ્યારે તેઓને કહેવામાં આવતું ત્યારે તેઓ એજ જવાબ આપતા કે, "જ્યાં સુધી તેઓ ત્યાં છે ત્યાં સુધી અમે બિલકુલ તે દેશમાં દાખલ થઈશું નહિ. તમારા ઇશ્વરને લઇને તમેજ ત્યાં જાઓ અને જાને લડો. અમે અહીંજ બેસી રહીશું." (કુરાન) છેવટે પરમેશ્વરે પોતાની કુદરતના ધોરણ પ્રમાણે, લાંબા વખતની ગુલામગીરીને લાંબી, તેમને લડાઇને માટે લાયક ધાર્યા નહિ અને આળીસ વર્ષ સુધી તેમને જંગલમાં દુઃખી તથા બેટકતા રાખ્યા; એટલે સુધી કે તે કામ કે જેની નસોમાં સુસ્તી તથા નામોશી પ્રસરેલી હતી તે તેજ જંગલમાં નાશ પામી, અને વીસ વર્ષની ઉંમરની ઉપરનો કોઇ પણ માણસ જીવતો રહ્યો નહિ, અને જે નરી પ્રજા પેઠા થઇ તે મહેનત તથા હાડમારીમાં ઉછરી હતી અને તેમાં સ્વાભિમાન તથા બહાદુરીનો નવો જુસ્સો પેદા થયો હતો, તેમને લઇને હઝરત મુસા આગળ વધ્યા. "પછી ત્યાં દાખલ થયા અને તે બળવાનોને હરાવ્યા." (કુરાન) બની ઈસરાઇલ કામના લોકો પોતાને ઇશ્વરના ખાસ સેવક ગણતા હતા. તેમને ખાતરી હતી કે આખી પૃથ્વીપર પરમેશ્વરનું રાજ્ય સ્થાપવાના તથા આખી દુનિયામાંથી મૂર્તિપૂજા દૂર કરીને લોકોનું વલણ એકજ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના તરફ એકવાના હેતુથીજ અમે સરખા છીએ, કેટલીક મુદત સુધી પેલેસ્ટાઇન તથા પવિત્ર

ભૂમિમાં તેઓ સિરિયાના મોટા માણસો તથા કાઝીઓની તાબેદારીમાં
 રહ્યા; પછી આખી પ્રજા એક રાજના વાવટા હેઠળ એકઠી થઇ. આ
 જમાનો તેઓની ચઢતામાં ચઢતી સ્થિતિનો હતો; અને આ વખતે હજરત
 સુલેમાનનું રાજ્ય મોટાઇ તથા વિસ્તારમાં પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યું હતું. તે-
 ગના અમલ દરમિયાન ચોતરફના રાજ તથા રાણીઓ જેઠાસાલમના આ
 નિર્દોષ તથા ડાહ્યા રાજ આમળ માથું નમાવતા, એટલુંજ નહિ પણ હિંદુ-
 સ્તાનનું સોનું અને ઝવેરાત તથા મોર પક્ષી પણ નજરાણા તરીકે તેમની
 પાસે મોકલવામાં આવતાં. ચારે દિશાએથી ભાં દોલતની વૃદ્ધિ થતી હતી.
 આખી કોમ એકજ રાજના અમલ હેઠળ હતી; પરંતુ યાહુદી કોમના સ્વ-
 ભાવમાં તકરાર, ટંટા તથા નાફરમાનીનો અંશ હમેશાં હસ્તી ધરાવતો
 આવ્યો છે. તેઓએ પોતાના ઈશ્વર તથા ધર્મની સામે બળવો ઉઠાવ્યો
 હતો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના રાજાઓની સામે થવામાં પણ તેઓ
 અચકાયા નહિ. એજ દુર્ગુણ વધતાં વધતાં સામાન્ય પ્રજામાં પ્રસરી ગયો,
 અને અતે એજ કારણને લીધે તે પ્રજાનો નાશ થયો. હજરત સુલેમાનના
 રાજ્યના અંત સુધી યાહુદીઓની બાર શાખાઓમાં પાંચસો વર્ષ સુધી
 સંપ રહ્યા, જે કે તે દરમિયાન પણ કદી કદી માંહે માંહે લડી પડતા;
 પણ હજરત સુલેમાનના મરણ પછી દસ શાખાઓએ બળવો કરીને એક
 નવું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું. આ ફાટકુટને લીધે બીજી શાખાને તેમના
 ઉપર ચઢાઇ કરવાની તક મળી. પેલેસ્ટાઇનમાં ઓગણીસ રાજાઓ
 સલાહસંપમાં રાજ્ય કરી ચુક્યા હતા. પણ તેમની પછી જે ફાટ-
 કુટ થઇ તેને લીધે એસિરિયાના રાજા શાહમેન શેરને તેમના મુલક
 ઉપર ચઢાઇ કરવાની હિંમત થઇ. આ હુમલાનું પરિણામ એ આવ્યું કે
 ઘણા ખરા યાહુદીઓને કદ કરીને તે લઇ ગયો. તે પછી એ દસ
 શાખાઓનું શું થયું તેની કોઇને ખબર નથી. તેમનું નામ કે નિશાન પણ
 બાકી રહ્યું નહિ. આ દસ શાખાની જે દશા થઇ તેજ દશા બાકીની જે બે
 શાખાઓ જેઠાસાલમમાં રહી હતી તેમની પણ થઇ. આશરે સો વર્ષના

અરસામાં બાળીલનના રાજ્યે તેમના મુઠકને જીતી લઈને તેમને સીતેર વર્ષ સુધી પોતાના શહેરમાં કેદ રાખ્યા. આ જમાના પછી ચાહુદીઓના દેશનો ઇતિહાસ નાશુદ્ધ જેવો થઈ ગયો. તેમનું રાજ્ય તો મથું પણ તેની સાથે વળી તેમને સ્વભૂમિ પણ છોડવી પડી. કેદમાંથી છૂટીને જ્યારે આ લોક પોતાના દેશમાં પાછા આવ્યા ત્યારે તેમને નાના ભાગોમાં વહેંચી લીધો, તેથી માંહોમાંહેની લડાઈ શરૂ થઈ તે એટલે સુધી કે હજારો ઇસાના જન્મની સો વર્ષ પહેલાં તેમનો દેશ રામન લોકોના હાથમાં મયો અને તેમના ઉપર રાજ્ય ચલાવવાને એક રામન હાકેમ મુકરર કરવામાં આવ્યો. આ સ્થિતિ પણ ઠીક હતી પરંતુ લડાઈ ટંટાનો જે અંશ ચાહુદીઓની પ્રકૃતિમાંજ હોય તેને લીધે આની સ્થિતિ પણ કેમ ચાલુ રહે? જ્યારે તેમણે ઉઘાડી રીતે રામનનોની સામે બળવો કર્યો ત્યારે તેમને એવી બારે સજા કરવામાં આવી કે તેમને પૃથ્વીની સપાટી ઉપર વિખરાઈ ગયા સિવાય છુટકોજ ન રહ્યો. પરંતુ જે જે જગોએ એ લોકો ગયા ત્યાં પોતાનો ધર્મ સાથે લેતા ગયા, અને હજુ સુધી એ લોકોના મનમાં આશા છે કે અમને જે ભૂમિ બાળત વચન આપવામાં આવ્યું છે તે પાછી મળશે.

આ ટુંકા ઐતિહાસિક વર્ણન પછી જે કારણોને લીધે આ કામની ચઢતી અને પડતી થઈ તેનો વિચાર કરીએ. ગુલામગીરીની સ્થિતિમાં રહેવાથી તેઓ ખીંકણ તથા નામરદ થયા. પછી દુઃખ અને મહેનત ઉઠાવવાથી તથા જંગલમાં રહેવાથી તેઓમાં ફરી શૈર્ષ પેદા થયું. ધર્મ તથા સંપ, હિંમત તથા બહાદુરીને લીધે તેઓ ઉંચે દરજ્જે પહોંચ્યા પછી તેઓમાં કુસંપ ફેલાયો અને ઝગડો ઉઠ્યો; અને મમરૂરી, અહંકાર તથા હુપડ તેઓમાં ઢાળત થયાં. દરેક માણસ પોતાને ઇશ્વરના ખાસ સેવક તરીકે ગણતો અને ખીજી કોમોના લોકો તરફ તિરસ્કારની લાગણીથી જોતો. રાજ્યની સાથે દોલત તેમના હાથમાં આવ્યાથી તેઓ મોજશોખમાં પડ્યાં. ઇશ્વરી મદદ ઉપર ભરોસો રાખીને તેઓએ હાથપગ હલાવવાનું તથા પોતાના બધા માટે શ્રમ કરવાનું કામ તદ્દન મુકી દીધું. તેમના ધર્મ-

ગુરુઓ, વિદ્વાનો તથા કાઢીઓ સ્વાર્થી તથા ધર્મોધ જતોને ધર્મમાં ફેરફાર કરવા લાગ્યા. સાધારણ તથા અજ્ઞાન લોકો અમલ ધર્મને છોડીને પોતાના ધર્મગુરુઓ તથા વિદ્વાનોને પૂજવા તથા પેગંબર સમજવા લાગ્યા. ખરે જોતાં બહારની ખોટી વાણી સિવાય તેમનામાં રાજ્ય કરવાની શક્તિ કે ધર્મની શ્રેષ્ઠતા રહ્યાં નહિ. એનું પરિણામ એ થયું કે વખતના ફેરફારની સામે તેઓ ટકી શક્યા નહિ; અને જ્યારે ખીજી કોમોએ તેમના ઉપર ચઢાઈઓ કરી ત્યારે તેઓ હાથ ધસતા રહી ગયા. તેઓની પાસે એવી કોઈ પણ સામગ્રી નહતી કે જેના ઉપર બરોંસો રાખીને શત્રુની સામે થવાનું તેઓ નામ પણ લઈ શકે. પછી જે કોમ દુનિયામાં સૌથી વધારે આબરુદાર હતી, જે પ્રજા પૃથ્વી ઉપર ઇશ્વરની આસ બહાલી ગણાતી હતી, જે લોકોમાં પરમેશ્વરે મોટામોટા નામાંકિત પેગંબરો તથા ધર્મગુરુઓ ઉત્પન્ન કર્યા હતા, જેમની આગળ પૃથ્વીની સપાટી ઉપરના સઘળા રાજ્યો માથું નમાવતા હતા, જે કોમને પરમેશ્વરે ખીજી બધી કોમો ઉપર શ્રેષ્ઠ બનાવ્યા હતા તે કોમ પોતાની ગફલત, સુસ્તી, મગરૂરી, નાલાયકી તથા અયોગ્યતાને લીધે એવી તુચ્છ તથા ફજેત થઈ કે જાણે પરમેશ્વરની પૃથ્વી ઉપર તેમનો કાંઈ હિસ્સોજ ન હોય. તેમનું રાજ્ય ગયું તો ગયું પણ સાથે આબરુએ ગઈ. પૃથ્વીના દરેક ભાગમાંથી તેમને કુતરાની પેઠે હાંકી કાઢવામાં આવે છે. “તેમના ઉપર નામોશી તથા દરિદ્રતા મોકલવામાં આવ્યાં અને તેઓ ઇશ્વરી કોપમાં સપડાયા,” (કુરાન)

હવે મુસલમાન કોમની સ્થિતિ તપાસીએ. જે વખતે ઇસલામનો પ્રકાશ “બની ઇસરાઈલ” કોમ ઉપર પડ્યો તે વખતે તેમની સ્થિતિ તેમના બંધુ “બની ઇસરાઈલ” થી જુદી હતી. ચાહુદીઓની માફકે ગુલામગીરીની દોરી તેમના ગળામાં નહતી. તેમજ મિસરના ફિરયોનોની પેઠે કોઈ જોરાવર નિર્દય રાજ તેમના ઉપર ન હતો. આખી કોમ છુટી તથા સ્વતંત્ર હતી. મહાન રીકંદરની ફાત્મેએ પૂર્વ તરફનાં બધાં રાજ્યોને પાયમાલ કર્યા હતાં, પરંતુ માત્ર અરબસ્તાન તન્હ તેના પગલાં ગયાં નહતાં.

જે કે બધાં જોએ તેના ઝુંડા હેઠળ પોતાનું માથું નમાવ્યું હતું તોપણ અરબસ્તાને એક એકથી સરખો પણ તેની આગળ મોકલ્યો નહોતો હઝરત ઇસાના જન્મની ત્રણસો વર્ષ અગાઉ તેઓએ પોતાના સુકા, પહાડી તથા ઉજડ દીપકલ્પમાં છુટાપણું તથા સ્વતંત્રતા સ્થાપ્યાં, અને એક હઝરત વર્ષ સુધી કોઈના આગ્રાધીન થયા નહિ. ઇસલામના પ્રકાશ વખતે જે કે તેઓ અજ્ઞાનતા બથા મૂર્તિપૂજના ખાડામાં હુએલા હતા તોપણ તેઓ ચાલાક તથા ચપળ, ઘોડેસ્વારીમાં અનુપમ, લડવામાં કુશળ, ઉદ્યોગી, મુસાફરીનો શોખ ધરાવનારા, પ્રચંડ, દીલના મજબુત, અને દુઃખ સહન કરવાને તૈયાર હતા. માત્ર એક એવા ઉપદેશકની તેઓને જરૂર હતી કે જે તેમનાં જંગલી કામો તથા માંહોમાંહેની લડાઈઓમાં બ્યર્થ જતી તેમની ઉંચી શક્તિઓને ધાર્મિક તથા રાજ્ય સંબંધી ઉન્નતિ કરવામાં કામે લગાડે; અને જે કળ અવળી ચાલતી હતી તેને સવળી કરી નાંખે. અને અમારા ઉપદેશક અને અમારા સરદારે એમજ કયું કે આખી કોમને સીધા તથા ઉપયોગી રસ્તા ઉપર લગાડી દીધી; અને તેમના મત-બેદ, કુસંપ તથા માંહોમાંહેની લડાઈઓને ખટલીને, સંપ, બ્રાતૃભાવ તથા ધર્માભિમાન તેમનામાં ઉત્પન્ન કર્યા. જ્યારે પેગંબર સાહેબની ખુશીઓનો પડછાયો તેમના ઉપર પડ્યો, તથા મહમદી પ્રકાશથી તેમનાં અંતઃકરણ પ્રકાશિત થયાં ત્યારે તેઓ પરમેશ્વરના પ્રતિનિધિ થવાને લાયક થયા, અને પરમેશ્વરે જે વચન તેમને આપ્યું હતું તે પરિપૂર્ણ થયું.

જે કે બની ઇસરાઇલી પેડે મુસલમાનોએ પણ પરમેશ્વરની એક-તાનું આકીન ફેલાવીને પોતાના ધર્મની શરૂઆત કરી, પરંતુ ચાહુદી-ઓએ કદી પાગકી પ્રજાઓને પોતામાં બેળવી નહોતી. તેઓ તો પોતાના ધર્મને પોતાની ખાસ મીલકત સમજતા રહ્યા. પણ ઇસલામી ધર્મનો ઉપ-દેશ દુનિયાના સમગ્ર લોકો માટે હતો. તેમનો એજ પ્રયત્ન હતો કે આખી દુનિયાનાં માણસો એકજ ધર્મવાળા તથા એકજ પ્રજા થઈ જાય, અને હરેક જણ ઈશ્વરનું એકજ માનનારો તથા ઇસલામપર ચાલનારો થઈ

જાન્ય અને થયું પણ તેમજ. આ સાચો ધર્મ બધા કરતાં શ્રેષ્ઠ નીવડ્યોઃ
 અને એક કરતાં વધારે ઇશ્વરની માન્યતા તથા મૂર્તિપૂજને અરજસ્તાનની
 પવિત્ર ભૂમિમાંથી ઉખેડી કાઢ્યાં; એટલુંજ નહિ, પણ પૃથ્વીના મોટા
 મોટા ભાગોમાંથી દૂર કર્યાં. પહેલા ચાર ખલીફાઓના વખતમાં ઇસ-
 લામની ફત્તેહોનો દોર ખરાબર ચાલુ રહ્યો, અને જે કે આ ખલીફા-
 ઓના અંતના સમયે બળવાઓ જાગ્યા તથા જે તત્કાલ ઇશ્વરે
 દુસ્મનો સામે લડવાને મુસલમાનોને આપી હતી તે અંદર અંદર
 ચાલવા લાગી; અને અણબનાવ, શત્રુવટ તથા કુસંપનું ઝેરી ખી રા-
 પાયું, તોપણ આ ખલીફાઓના અમલ દરમિયાન ધણાએક દેશો જીતાયા.
 પરંતુ આ વખત પછી જલદીથી વહી ગયો અને હઝરત ઇમામ હસનની
 અઠલમંદ તથા દયાળુ વર્તણૂકથી તે આગપર પાણી રેડાયું. મુસલમાનો
 પાછા મુલકો સર કરવા લાગ્યા. સિરિયાના અમીર અંબાલીના પછી એવા
 બનાવો બન્યા કે જેનાં દુઃખકારક પરિણામો અદ્યાપિ પર્યંત મુસલમાનો
 ભોગવે છે અને જેને લીધે મુસલમાની ઇતિહાસના નાપસંદ બનાવોથી
 ભરપૂર છે. અંતે જ્યારે બની ઉમૈયા કુળનું રાજ્ય મક્કમપણે સ્થપાયું
 ત્યારે શત્રુનો દોર શરીથી શરૂ થયો. હમાસ્કસથી લઈને પોરટુ-
 ગાલની હદ સુધી ઇસલામી રાજ્ય સ્થપાયું, જે ફક્ત એકજ ખલીફાના
 હાથમાં હતું. જ્યારે માંહોમાંહેની ખટપટ તથા છુપા અસંતોષને લીધે
 મરવાનના કુળનો અંત આવ્યો અને અબ્બાસી વંશ સ્થપાયો ત્યારે પણ
 ફત્તેહનો દોર ખરાબર ચાલુ રહ્યો. એશિયામાધનર તથા સિરિયા જીત્યા
 પછી ઇસ્લામી સરકાર કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ સુધી પણ પહોંચી ગયું, અને થોડા
 દિવસમાં વિએનાપર હુમલો કર્યો. યુરોપમાં ક્રાન્સના મધ્ય ભાગ સુધી
 ઇસલામનો વાવટો ઉઠવા લાગ્યો અને સ્પેનમાં ધણું મજબૂત રાજ્ય સ્થપાયું.
 પૂર્વ તરફ ઇરાનમાં થઈને હિંદુસ્તાન સુધી ઇસલામી વાવટા પહોંચી ગયા,
 અને એવી જગ્યા ભરેલી શહેનશાહત સ્થપાઈ કે જે ૧૮ મી સદીની
 આખર સુધી હસ્તી ધરાવતી હતી. પરંતુ આ ચઢતી જેવી આશ્ચર્યકારક

હતી તેવીજ આશ્ચર્યકારક પડતી પણ થઇ. ઇસલામીઓની ચંદતી એક અમુક હદ સુધી પહોંચ્યા પછી અટકી ગઇ અને પડતી શરૂ થઇ.

ફતેહોનો દોર હીજરી ત્રીજા સૈકા સુધી સારી પેઢે ચાલુ રહ્યો તે પછી પડતીનાં ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં. આ દોર ત્રણ સૈકા સુધી ચાલુ રહેવાનું કારણ એ હતું કે દેશો જીતવાનો જે ઉત્સાહ અરબોમાં ફેલાઇ ગયો હતો તેને લીધે આખી પ્રજા લડાયક તથા બહાદુર બની ગઇ હતી, અને હઝરત ઉમરે જે કાયદા ચાલુ કર્યા હતા તેને લીધે દરેક અરબ એક લડાયક સિપાઇ જેવો હતો. જે હાર વખતે પોતાના દેશ, પોતાની કામ, તથા પોતાના ધર્મ સારૂ જીવ આપવાને તૈયાર હતો. સર વીલ્યમ મૂરના શબ્દોમાં કહીએ તો એ કાયદાઓને લીધે આખી કામમાં એક લડાયક ચૈતન્ય પ્રસરી ગયું હતું, અને સવળા અરબો જોદ્ધાઓ બની ગયા હતા. જેમનું કામ માત્ર એટલુંજ હતું કે બીજા દેશો તથા બીજા કોમોને જીતતી અને તેમનામાં ઇસ્લામનો ફેલાવો કરવો. આ કાયદાઓ એવા મજબુત પાયાપર સ્થાપ્યા હતા કે ધર્મનો ઉભરો જગાઇ ગયા પછી પણ અરબ લોકોમાં પૂરા અઢીસો વર્ષ સુધી લડાઇનો ઉત્સાહ ચાલુ રહ્યો. આખી પ્રજા જાણે એક ફાજ હતી અને તે હમેશાં ગતિમાં રહેતી હતી. તેમની છાવણીઓ તેમનાં ઘર હતાં, ઘોડાઓની પીઠ એમની પથારી હતી; ટુંકામાં અરબ કામ એવી થઇ હતી કે કેટલીક પેઢીઓ સુધી એક નિનિટની નોટીસ ઉપરથી મુલક જીતવા તથા ચડાઇ કરવા માટે તૈયાર રહેતી. બની ઉમૈયા તથા બની અબ્બાસ વંશના વખતમાં જે કે માંહોમાંહેની લડાઇઓ તથા અંદર અંદરની ખટપટ જાગી, પરંતુ લશ્કરી કાયદા તથા તૈયારીનો દોર તો ચાલુજ રહ્યો. પણ જ્યારે તે કાયદાઓ તરફ દુર્લક્ષ થયું અને અબાસી ખલીફાઓએ અરબોના બદલામાં બીજા કોમોને હાખત કરી; અને મોજમજ, સુસ્તી, ઉડાઉપણું અને નામરદી એમના સ્વભાવમાં આવી ગયાં ત્યારે તેમની પડતી શરૂ થઇ.

જે બંધન હઝરત ઉમરે સ્થાપ્યું હતું તેને મોઅતસિમખિલાહે

તોડયું. તેણે તુર્કી શુલામોને લશ્કરી કામ ઉપર નીમ્યા; તેમને પોતાના બોડીગાર્ડ (અંગ રક્ષક) બતાવ્યા. અરબોને બદલે તેમના ઉપર વિશ્વાસ મેલવા લાગ્યો તેથી અરબોમાં એટલો બધો અસંતોષ ફેલાયો કે તેઓ બળવો કરવાને તૈયાર થયા; અને તેમનાથી બીને તેને બગદાદ છોડીને સુરમતરાયા (સ્મર્ના) શહેર વસાવવાની જરૂર પડી. તેના દીકરા મુતવકિલ અત્રાહે તો આ તુર્કી ઉપર એટલો સુધી બરોસો મૂક્યો કે પોતાનો જીવ પણ તેમને સોંપ્યો. તેને તુર્કી ઉપર એટલો બરોસો હતો કે પોતાની હાલ હજાર દિરહમની કિંમતની તરવાર પોતાના રક્ષણ સાર પોતાના તુર્કી શુલામને આપી, જેણે તેજ તરવારથી પોતાના માલીકનો જીવ લીધો.

જ્યારે આવી રીતે બાહુતી સિપાઇઓ અને પરદેશી લોક લશ્કરમાં દાખલ થયા તથા અરબોની કિંમત ઘટી ગઇ તેમના પગાર તથા વર્ષાસન ઓછાં કરવામાં આવ્યાં, તથા લશ્કરી કામમાંથી તેમને મુક્ત કરવામાં આવ્યા, ત્યારે ખેતી તથા વેપારમાં કુશળ ન હોવાને લીધે તેઓએ રખડી ખાવાનું પસંદ કર્યું; અને ઘોડા, બંદુક તથા બાલાથી કામ લેવા માંડયું. અરબોની લશ્કરી સ્થિતિમાં આ ફેરફાર થવાથી ખત્રીફાઓની મોટાઇનો વખત આવ્યો ગયો, પરગણાંઓમાં બંડ ઉઠ્યાં, રાજ્યો તથા અમીરો સ્વતંત્ર બની ગયા, અદર અંદરની લડાઈ તથા ગેરમંદોગસ્ત રાજ્યધાનીમાં ફેલાયો, અને જે બાહુતી ફાત્તેને બહારથી બોલાવીને નોકર રાખવામાં આવી હતી તે પોતાના શેકની સામે થઈ અને નોકરને બદલે શેક બની ગઈ; તથા તુર્કી શુલામો, તુર્કી સિપાઇઓ, તુર્કી લશ્કરી અમલદારો તથા તુર્કી ખત્રીફાઓના જન માલના માલીક બન્યા. તેઓએ ખત્રીફાની ગાદીને પોતાનું રમકડું બનાવ્યું; કોઇને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મેલ્યો, કોઇને બેસાડ્યો, કોઇને મારી નાંખ્યો, કોઈની આંખો કાઢી લીધી અને કોઈને બેડો પગાર ખાનાર બનાવ્યો. એક પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકર્તાએ કેવું સાઈ વર્ણવ્યું છે કે જે લોકો ઉપર ખત્રીફાએ હાથ ટેકીને આશરો લીધો હતો તેજ તેમને માટે ઝેરી સર્પરૂપ થઇ ગઇ.

જે કે અખ્ખાસી ખલીફાઓનું રાજ્ય હીજરી ત્રીજી સદીમાં ચલુજ નામનું થઇ ગયું હતું તોપણ નામ તો બાકી હતું. સ્પેન, તુકસ્તાન, ઈરાન વગેરે દેશોમાં *અમીર-ઉલ-મેમેનીનના નામથી તેઓ ઓળખાતા હતા. કોઇ ખંડણી તો મોકલતું નહોતું પણ નામની ખાતર ખુનખામાં ખલીફાનું નામ વંચાતું હતું. પરંતુ પાંચમો વર્ષોના રાજ્ય પછી આ નામ પણ બાકી રહ્યું નહિ, અને જંગીજખાનના પૌત્રે અખ્ખાસી ખીલાફતનું નામ પણ પૃથ્વીની સપાટીપરથી ભુસી નાખ્યું, અને તેમની સાથે અરબી રાજ્યના ઇતિહાસનો પણ અંત આવ્યો. જે કે આવી રીતે અરબસ્તાન અને સિરિયામાં અરબ લોકોના રાજ્યનો અંત આવ્યો. પરંતુ તેની જે શાખાઓ ખીજ દેશોમાં ફેલાઇ હતી, તે કેટલાક વખત સુધી જીવતી રહી. તેમાં સૌથી મોટું રાજ્ય મુસલમાનોએ સ્પેનમાં સ્થાપેલું હતું.

આ રાજ્યની હકીકત એવી છે કે સાતમા સૈકાની શરૂઆતમાં ખલીફા અબ્દુલ મન્સૂરના વખતમાં ઇસ્લામી લશ્કર આફ્રિકાથી નીકળીને સેન્ટા (Centa) સુધી પહોંચ્યું હતું. અહીંથી જીબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની-માંથી સાગી બાજુએ સ્પેન દેશ દેખાતો હતો. તે વખતના ખલીફાના હાકેમ મૂસાએ આ દેશ જીતવાનો વિચાર કર્યો, અને પોતાના લશ્કરના બડા તારેકને પાંચ હજાર માણસનું લશ્કર લઇને મોકલ્યો. જે જગાએ હાલ જીબ્રાલ્ટરનો કિલ્લો આવેલો છે ત્યાં એ લોકો ઉતર્યા. જાણે કે આ નામ તારેકજ આજ દીન સુધી આપણને સ્પેન દેશ જીતનારના નામનું સ્મરણ કરાવે છે. જે કે આ લશ્કર ફક્ત સ્પેનની સ્થિતિ તપાસવાને ગયું હતું પરંતુ પહેલીજ લડાઇમાં ત્યાંના રહેવાશીઓને તેણે એવી સજ્જડ હાર ખવરાવી કે આખો દેશ ચઢાઈ કરનારાઓના હાથમાં આવી ગયો. મુસાએ પોતાના સરદારની અદેખાઇ કરીને તેને હુકમ મોકલ્યો કે મારા આવવા સુધી આગળ વધશો માં. પરંતુ તારેક ફતેહની કેફમાં મસ્ત થઇને આગળ

વધ્યો, અને જ્યારે હાકેમ મુખા ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે ક્ષતેકમંદ જનરત્ન તારેને ઈનામમાં આગ્રુકતો માર પડ્યો. પરંતુ ગવરનરને પણ અંતે એજ ઈનામ મળ્યું. ખલીફાએ મુખાને બોલાવી મંગાવ્યો અને જ્યારે તે હાજર થયો ત્યારે તેણે જનરત્નને જે સજ્જ કરી હતી તેજ સજ્જ એને સાર પણ ફરમાવવામાં આવી. પણ તે પહેલાં મુખાએ સ્પેનના આખા હીપકલ્પને જીતી લીધો હતો, અને પીસનીઝ પર્વતો આગળથી ક્રાન્સનો ફળદ્રુપ મુક્ક તેના પગ આગળ પથરાએલો જણાતો હતો. મુસલમાનોની સ્પેનમાં ચઢતી એટલી હદ સુધી થઈ હતી કે હમણાં તે માનવા જોગ પણ લાગતી નથી. સ્પેન જીત્યાને બે વર્ષ થયાં નહિ એટલામાં તો ક્રાન્સ ઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો. આ કામ સાર પહેલાં પાંચ હજાર બરબરી સિપાઈઓને મોકલવામાં આવ્યા હતા. તેમની મદદે મુખાએ બીજા અઢાર હજાર સિપાઈઓ મોકલ્યા અને પોતાના લશ્કરને એવું મજબુત બનાવ્યું કે કાઈ તેની સામે ટક્કર ઝીંઝી શકે નહિ. ઇસ્પાનના સાતમા સૈકાની શર-આતમાં એમ જણાતું હતું કે આખો યુરોપખંડ મુસલમાનોને તબે થઈ જશે, અને ખ્રિસ્તી ધર્મની રાજ્યધાની રોમમાં ઇસ્લામના ખુનખા પટવાની જે ધમકી એક વખત આપવામાં આવી હતી તે બરી પડેલી બતાવી આપવામાં આવશે. પરંતુ જીતોના (ક્ષતેહોના) આ દોરનો ઇસ્પાન ૭૩૩ માં ટોર્સ મુકામે એકાએક અંત આવ્યો. આ સ્થળે મુસલમાનોની એવી હાર થઈ કે પીરીનીઝ પર્વતોની પેલી બાજુએ તેમનાં પગલાં વધી શક્યાં નહિ. એ હારનું કારણ એ હતું કે ઇસ્લામી સૈન્ય જોયા તપાસ્યા વગર બહુ આગળ વધી ગયું હતું, અને સરહારોમાં માંહેમાંહે કુસંપ ફેલાયો હતો. છેવટે ઇસ્લામનું બળ સ્પેન જેવા નાના દેશમાં અટકી રહ્યું. સાતસો વર્ષ સુધી સ્પેનમાંનું મુસલમાની રાજ્ય તમામ દુનિયાને માટે મોટાઈ તથા હજ-હયાનો નમુનો હતું. સ્પેનના મુસલમાન લોકોએ પોતાની જીતેલી રૈયત તરફ જે ઉદારતા તથા હયા દેખાડી તેની બરાબરી કરી શકે એવો કાઈ પણ હાખલો ઇતિહાસમાં મળતો નથી. જો કે સ્પેન દેશ “મની ઉમૈયા”

વંશના ખલીફાઓના વખતમાં જીતાયે! હતો તોપણ તેમના રાજ્યની પડતી થયા પછી તે દેશનું રાજ્ય તેમના હાથમાંથી ગયું નહિ. જ્યારે “બની ઉમૈયા” નો વંશ પાયમાલ થયો ત્યારે સામાન્ય કતલમાંથી બચીને અમદુર રહેમાન નામનો એક માણસ રપેનમાં પહોંચ્યો. ત્યાંના લોકોએ તેને સારો આવકાર દીધો અને ગાદીપર બેસાડ્યો. પણ જે જુલમ તથા બેદરદી અરબસ્તાનમાં ચાલતી હતી તેજ તેની સાથે રપેનમાં દાખલ થઈ; અને જેવી રીતે અરબસ્તાન દેશ પાયમાલ થયો તેવીજ રીતે રપેનના મુસલમાની રાજ્યની પાયમાલી થઈ. દેશમાં બંડો જગ્યાં અને ત્યાંના ત્રણ મુખ્ય સરદારોએ ખટપટ કરીને કાન્સના રાજા શાફમેનને રપેનના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવાનું નોતરું દીધું. માત્ર અનુકૂળ સંજોગોને લીધેજ આટલી મહેનતથી સ્થપાએલું રાજ્ય તેજ વખતે પાયમાલ ન થયું. શાફમેનને પોતાના બળવાખોર અમીરોને શિક્ષા કરવામાંથી એટલી દુરસદ ન મળી કે રપેન ઉપર ચઢાઈ કરે. અમદુર રહેમાનને આ સારી તક હાથ આવતાં પેલા દેશદ્રોહી સરદારોથીજ બદલો લેવાની તક મળી. આનું વેર એની સખતાઈ તથા નિર્દયપણાથી લેવામાં આવ્યું કે ફરીથી તેની સામે ખટપટ કરવાને કોઈની છાતી ચાલી નહિ. મી. લેનપૂલ લખે છે કે ગેરબંદોબસ્ત તથા ખુનરેજીને લીધે પ્રમાણિક લોકોએ તેની નોકરી કરવાની ના પાડી, અને જે જુના શુભેચ્છકોએ રપેનમાં આવતાં તેને સાફ સન્માન આપ્યું હતું તેમણે તેનો જુલમ તથા ધાતકીપણું જોઈને વફાદારીમાંથી મોઢું ફેરવી લીધું. તેના જે સગાવહાલાઓ અજાણી વંશના ખલીફાઓની બીકથી નાસીને તેના દરબારમાં એકઠા થયા હતા તેઓ તેના જુલમી અમલથી એટલા બધા કંટાળી ગયા કે તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મેલવાની ખટપટમાં સામેલ થયા અને પોતાના જીવ ગુમાવી બેઠા. અમદુર રહેમાન એકલો રહી ગયો. તેના જુના મિત્રો તેને છોડી ચાલ્યા ગયા, તેના સગા વહાલા તથા નોકરો પણ તેના દુશ્મન બની ગયા. તે સ્વભાવેજ કેટલેક દરજ્જે નિર્દય હતો, અને અંદર અંદરની ખટપટથી તેનો ક્રોધ ઉસ્કરાયો.

જે કારણથી બગદાદના ખલીફાઓનો નાશ થયો હતો તેજ રસ્તો અમદુર રહેમાને દગલખાજી તથા મોતથી બચવા સારૂ ધારણ કર્યો. તેણે પણ બગદાદના ખલીફાઓની પેઠે પારકી કામના બાકુતી લસ્કરની ભરતી કરવા માંડી, એટલે સુધી કે ચાળીસ હજાર આફ્રીકન સિપાહો તેની જાતના રક્ષણ સારૂ રાખ્યા હતા. અમદુર રહેમાનના મરણ પછી કેટલાક દિવસ સુધી તો તેના જીવનના સ્મરણને લીધે બળવો કરવાની લોકોની છાતી ચાલી નહિ. તેની પછી ગાદીએ આવનાર ધણે નમ્ર સ્વભાવનો તથા ચોખ્ખા મનનો હતો, અને લોકો તેને 'લોકપ્રિય' તથા 'ધન્સારી' ના નામથી યાદ કરતા હતા. પરંતુ આ સંઘર્ષ છતાં તેને રાજ્ય કરતાં પૂરાં આઠ વર્ષ થયાં નહિ એટલામાં બળવાઓનું તોફાન જારી થયું. ખટપટ ઉપર ખટપટ તથા સામાન્ય કતલો થવા લાગી અને માંહેમાંહેની લડાઈ શરૂ થઈ. આ વખતે એક નવી પ્રજા એટલે કે દેશના નવા મુસલમાન થએલા રહેવાસીઓ પણ મેદાનમાં આવી ચુક્યા હતા. સ્પેનના જે વતનીઓએ લાંના શરૂઆતના હાકેમેની ઉદારતા જોઈને ઈસ્લામી ધર્મ ધારણ કર્યો હતો તેના તેઓ વંશજો હતા. બંધા નવો ધર્મ ધારણ કરનારાઓમાં હોય છે તેમ આ લોકોમાં પણ અરબો કરતાં ધર્મોપપાત્ર વિશેષ હતું, અને પોતાના બટકતા ધર્મગુરુઓ મારફત અસંતોષ તથા બંડ ફેલાવતા હતા. ગેરબહોળસ્ત એટલી હદ સુધી પહોંચી ગયો કે ધણા હાકેમે સ્વતંત્ર થઈ અને જુદા જુદા રાજ્યો બની ગયા. *સેલ્લિના રાજ્ય અત્યુ હુજળના દરબારમાં શેહેનશાહી ઠાક થતે, તથા પારકા દેશના રાજ્યોના એલચીઓ અહીં હાજર રહેતા, તથા મદીના અને બગદાદથી બેટો મોકલવામાં આવતી. અત્યુ હુજળની ઉદારતાથી તેની નામના એટલી તો ફેલાઈ હતી કે કોર્ડીવાના કવિઓનાં ટોળેટોળાં તેના દરબારમાં જઈને હાજર થયાં. ટુંકમાં આ પ્રમાણે નાના રાજ્યોએ પોતપોતાનાં છુટાં છુટાં તથા સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપ્યાથી અસલી બળ ધરી જઈ નબળાઈ એટલી બધી વધી

* આ સ્પેનના એક પ્રમુખનું નામ છે.

ગર્ભ હતી કે તે ઉપરથી એમ માલમ પડતું હતું કે મુસલમાની રાજ્યનો
 છેડો આવી પહોંચ્યો છે. લુટારાઓનાં યોગાં દેશો પાયમાલ કરનાં હતાં.
 અને તેમની હિંમત એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે કોડીવાના દરવાજા
 સુધી તેઓ હુટફટ ચલાવતા. તે વખતના એક અંધકર્તાએ પોતાની
 નજરે જોએલી હકીકત આ શબ્દોમાં લખી છે. “દેશપર પાયમાલી
 ફેલાઈ રહી છે; રાજ્યપર એટલી બધી આક્રમણ છે કે તેનો અંત
 આવતોજ નથી. હુટફટ એક સરખી ચાલુ છે. સ્ત્રીઓ તથા
 છોકરાં ગુલામીમાં વેચાઈ રહ્યાં છે.” આવી દુર્ઘટના વખતમાં અબ્દુર
 રહેમાન બીજો ઇ. સ. ૯૧૨ માં એટલે પહેલી ફત્તેહની લગભગ
 બસો વર્ષ પછી કોરડોવાની ગાદીએ આવ્યો. આ રાજાની દંડતા
 તથા બહાદુરીથી પરિણામ એ આવ્યું કે આખરે રાજ્યમાં શાંતિ પ્રસરી,
 તથા જે બળવાઓ લાંબા વખતથી ફેલાયા હતા તે બંધ પડ્યા. એક પછી
 એક એમ બધાં પરગણાં જીતી લેવામાં આવ્યાં તે એટલે સુધી કે અબ્દુર
 રહેમાનને છેવટે આખા સ્પેનના હાથ તરીકે સીકરવામાં આવ્યો; આખરે
 તેણે બલીદાનો ઇલ્કાબ ધારણ કર્યો. પરંતુ આ બધી મતલબો પાર પાડવા
 સાર અબ્દુર રહેમાનને પણ બાહુની સિપાઈઓ કામે લગાડવા પડ્યા. તેમાં
 સૌથી ચઢીઆતી ટુકડી તેના જીવના રક્ષણ સાર પારકા દેશમાંથી ખરીદવા
 ગુલામોની હતી. સ્પેનની એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ કે બાહુની સિપાઈો વગર
 કામ ચાલી શકતું નહોતું, કેમકે કોરડોવાના બલીદાના દુશ્મનો તેની રૈયત-
 માંનાજ હતા, અને તે રૈયતમાંથી ચુટી કાઢવા સિપાઈઓ ઉપર બલીદા
 બરોસો રાખી શકતો નહોતો. દેશના દુશ્મનો ઉરાંત પરદેશના શત્રુઓનો
 ભય પણ અબ્દુર રહેમાનને હતો. ઉત્તર આફ્રિકાના બલીદાઓ હમેશાં
 લડવા ઝગડવા સાર તૈયાર રહેતા. સ્પેનની ઉત્તરમાં એક એવા મજબુત
 શત્રુનું બળ વધતું જતું હતું કે જેથી મુસલમાનોના રાજ્યનો સર્વ અસ્ત
 પામે તથા અને તેઓ સ્પેનમાંથી હાંકી કઢાય એવી તૈયારીઓ થતી હતી.
 તે શોકા ખિસ્તી હતા. મુસલમાનોની સુસ્તી તથા બેદરકારીને કીધે આ

શત્રુઓ દરતીમાં આવ્યા હતા. જ્યારે ખ્રિસ્તીઓને સ્પેનમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓમાંના થોડાઓએ એસ્ટુરિયા તથા લિઓનના પર્વતોમાં આશરો લીધો હતો. એમના સરદાર પીલેગો-અથવા કમિતાઓમાં લખયું છે તેમ પીલેગ અન્ન-ની સાથે ત્રીસ ગાલુસ તથા દસ સ્ત્રીઓએ કોરડોવાની ગુફામાં આશરો લીધો હતો. અરબોએ પોતાના અહંકારને લીધે આ નાની જેવા દુકડીની દરકાર ન રાખી તેમને ત્યાંથી કાઢી મૂક્યા નહિ, જેથી કેટલીક મુકત પછી આ બરાબ બેઠેલી નાની દુકડી વધતાં એક લશ્કરી ટોળી બની ગઈ અને મુસલમાનો પાસેથી પોતાના બાપદાદાનું વેર લેવાની તેમના મનમાં મજાનું ઉત્કંઠા ઉપન્ન થઈ. જ્યારે અબ્દુર રહેમાન ત્રીજો ગાદીએ બેઠો ત્યારે આ ટોળાની સંખ્યા મુસલમાનોને બધ ઉપગમે તેટલી થઈ ચુકી હતી. તેમના રાજ્ય ઓરડોંડ બીજાએ સ્પેનના મુશ્કેલ ઉપર હુમલો કર્યો, અને કોર્ડોવાથી થોડે છેટે આવેલા બેંડમેઝ શહેર-માંથી ખંડણી ઉઘરાતી. તેમની સામે ખત્રીફા પોતે લશ્કર લઈને આવ્યો અને વેલ ઓફરીડસ આગળ તેઓને હરાવ્યા. આ જીત પછી અબ્દુર રહેમાને ખત્રીફાનો ખિતાબ ધારણ કર્યો, અને એ ખિતાબ ધારણ કર્યા પછી ત્રીસ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. પણ પંદર વર્ષ થયાં નહિ એટલામાં તો જે ખ્રિસ્તી ટોળાઓનું ઉપર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેઓ લડવાને ફરીથી તૈયાર થયા અને તેમના રાજ રમિરોએ ઈ. સ. ૯૩૯ માં અલ-હાન્ડેગા આગળ અબ્દુર રહેમાનને સજડ હાર ખવરાવી. એમ કહેવાય છે કે આ જગ્યાએ પચાસ હજાર મુસલમાનો માર્યા ગયા અને ખત્રીફા પચાસ સવાર લઈને પોતાનો જીવ બચાવવા સાર નાહો. ખ્રિસ્તીઓમાં માંહોમાંહે લડાઈ ટો હતો તેથી તેઓ આ શતેહનો પુરો લાભ લઈ શક્યા નહિ. તેથી ખત્રીફાએ તેઓની સાથે સુલેહ કરી અને તે વખતના રાજાને પોતાને ત્યાં પરોણા રાખ્યો, તથા લિઓનના દેશનીકાલ ઠરેલા રાજાને પોતાની ગાદી પાછી મેળવવા ફાજની મદદ કરી. આ ખત્રીફાના સમયમાં સ્પેન દેશમાં મુસલમાનોનો હબ્બો મરપુર હતો. મી. સેનપૂલ લખે છે કે, કોરડોવામાં પહેલાં કાંઈ

પણ વખતે આટલી બધી દોહત તથા આબાદી માલમ પડી નહોતી. એન્દ-
લુશીઆ પ્રગણની ખેતીવાડીમાં આવી વૃદ્ધિ કોઈ દિવસ થઈ નહોતી. કુદરતી
ફળદ્રૂપ જમીન માણસના હુન્નર તથા મહેનતને લીધે સંપૂર્ણતાએ પહોંચી
હતી. બય તથા જોખમનું નામ પણ નહોતું. કાયદાને માન આપવામાં
આવતું તથા તેનો અમલ પૂરી રીતે કરવામાં આવતો હતો. કૉન્સ્ટાન્ટીનોપલ,
ક્રાન્સ, જર્મની તથા ઇટાલીના રાજ્યોના એલચી તેના દરબારમાં હાજર
રહેતા. અબ્દુર રહેમાનનો દીકરો મોટો વિદ્વાન હતો, પરંતુ સિપાઇગીરી તથા
રાજ્યદારી યુક્તિઓથી તે વાકેફગાર હતો. એમાં કાંઈ પણ શક નથી કે
તેના વખતમાં વિદ્યાકળાની બહુ ચઢતી થઈ, પણ તે બળવાઓને પૂરી
રીતે અટકાવી શક્યો નહિ. તેના મરણ પછી કેટલાક એવા બનાવો બન્યા
કે જેને લીધે બગદાદના ખલીફાઓની જે સ્થિતિ થઈ હતી તેજ પ્રત્યક્ષ
સ્થિતિ અહીં પણ થઈ. રાજ ધણીજ નાની ઉંમરનો હતો. તેથી રાજ્યનો
બધો કારભાર તેના વઝીર અલ મન્શૂરને સોંપવામાં આવ્યો હતો. તેણે થોડા
વખતમાં પાદશાહનું પદ ધારણ કરી ખલીફાને બાબુએ મેલી દીધો.

ખલીફા પોતાના ઝનાનખાનામાં મોજશોખ કરતા અને વજીર
રાજ્ય કરતો. ધણી દબદબા ભરેલા રાજ્ય પછી ઇ. સ. ૧૦૦૨ ની સાલમાં
વજીર મરણ પામ્યો, અને તેના પછી સ્પેનમાં આગસોજ ગેરબંદોઅસ્ત
શરૂ થયો. એંશી વર્ષ સુધી જુદા જુદા સરદારો તથા જુલમી હાકેમો
જુલમ તથા તોફાન કરતા રહ્યા. રોજ રોજ નવા ખલીફા તથા પાદશાહ
પેદા થતા. જે શુલામોનું લશ્કર પહેલાં પાદશાહી માદીનું રક્ષણ કરવા સાફ
રાખવામાં આવ્યું હતું તેણે ખલીફાને શેત્રંજના પ્યાદા જેવો બનાવી દીધો.
અબ્દુર રહેમાનના દીકરાને તેની પોતાની એક દીકરી સહિત મસજીદના
એક ગંદા ભોંયરામાં કેદ રાખવામાં આવ્યો હતો. અહીં આ બન્નેને અત્ર
પાણી વગર રાખવામાં આવ્યાં. તે વખતે “અમીરલ મોમેનીન” ના
ગનમાં એટલીજ ધમ્મજા હતી કે એક કડકો રોટલી તથા એક દીવો મળે.
ખ્રિસ્તી સોડો કે જેમનું બળ દરરોજ વધતું જતું હતું તેમને આ ગેર-

ખંદોળસ્તથી ધણો કાયદો થયો. રાજ્ય આકર્ષણસે એસ્ટ્રીયા, લીચોન તથા કોસ્ટાઇલ એ ત્રણે કેકાણાના રાજ્યોને પોતાની સરદારી હેઠળ લઇને એક સૈન્ય સાથે સ્પેનની દક્ષિણમાં જીબ્રાલ્ટર સુધી પહોંચ્યો, તથા ત્યાં દરિયામાં નહાવાની પોતાની બાધા પૂરી કરી. આ સ્થિતિ જોઈને સ્પેનના મુસલમાનોએ, આફ્રિકામાં વસતા પોતાના ધર્મબંધુઓની મદદ માગી. મદદ તો આવી, પરંતુ બારબરીની એક આખી કોમની કોમ આવીને સ્પેનમાં વસી. અને જો કે તેમની મદદથી રાજ્યમાં સુલેહ અને શાંતિ ફેલાઈ, પરંતુ તેઓ પોતેજ રાજ્યના ધણી થઈ બેઠા. ઇ. સન ૧૧૦૨ માં જ્યારે યુસુફ મરી ગયો ત્યારે સ્પેનનો જે બાગ મુસલમાનોના કબજામાં હતો તે આફ્રિકાના રાજ્યનું એક પ્રગણું બન્યું. તેના મરણ પછી બારબરીના જે લોકો સ્પેનમાં રહી ગયા હતા તે તદ્દન બેલગામ થઈ ગયા. નાના નાના રાજ્યો તથા સરદારોએ બળવા કરીને કોરડોવા, કાવિઝ, ઝેનેડા અને વેલેન્શીઆમાં જીદાં જીદાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં. પણ ફરી એક એવો માણસ પેદા થયો કે જેણે સ્પેનના મુસલમાની પ્રગણાંઓને એકત્ર કરાને રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને સુલેહ શાંતિ ફેલાવી. આ માણસનું નામ અબ્દુલ મોમેન હતું. પરંતુ આ વખતે મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તીઓ વચ્ચે મોટી તથા છેવટની લડાઈઓ શરૂ થઈ; જેનું પરિણામ એ આવ્યું કે સ્પેનના મુસલમાની રાજ્યનું નિશાન પણ રહ્યું નહિ બારબરી સદીની આખરે ઈ. સ. ૧૧૮૪ માં સિડે વેલેન્શીઆનું પ્રગણું જીતીને પાદશાહીપદ ધારણ કર્યું. આ પછી તો સ્પેનના મુસલમાનોના રાજ્યની પડતી બાજુ બિલકુલ પાસેજ હતી. આફ્રિકાના રાજ્યમાંથી જે કાંઈ બારી રહ્યું તેના ઉપર મહેદીઓના વંશનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. સ્પેનમાં જે મુસલમાની પાદશાહો હતા તેઓમાં અંદર અંદર સખ્ત દુશ્મનાઈ હતી. ખ્રિસ્તીઓએ એક પછી એક એમ કરીને બધાં શહેરો જીતી લીધાં, અને મહેદીઓને સ્પેનની બહાર કાઢી મેલ્યા. છેવટે ઈ. સ. ૧૨૩૮ માં મુસલમાનોના તાબામાં સ્પેનનું માત્ર એક પ્રગણું ઝેનેડા બાકી રહ્યું હતું, અને તેનો અંત પણ ધણો નજીક હતો. આ નાના

સરખા પ્રગણામાં પણ કહ્યું આ તથા ટંટા ફેલાયલા હતા. છેવટે માંહોમાંહેના કુતુંપને લીધે આ પ્રગણું પણ મુસલમાનોના હાથમાંથી જતું રહ્યું, અને આઠસેં વર્ષના મુસલમાની રાજ્ય પછી ઈ. સ. ૧૪૯૧ ની સાલમાં છેલ્લો મુસલમાની બાદશાહ અયુ અબદુલ્લાહ એનેડાથી સીધાર્યો, તથા તેણે ફર-ડીનેડને કુચીઓ સોંપીને પોતાના શહેર તરફ અફસોસની એક નજર નાંખીને દેશવટો લીધો. આ જગ્યા આજ દીન સુધી ‘આહે મૂર’ એટલે ‘મૂર લોકનો નિસાસો’ એ નામથી ઓળખાય છે. આ તે છેલ્લો નિસાસો હતો કે જેની સાથે સ્પેનમાંના મુસલમાની રાજ્યનો અંત આવ્યો.

જે વખતે મુસલમાનોને સ્પેનમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવતા હતા અને બગદાદની બાદશાહીની પડતી થઈ ચૂકી હતી, તે વખતે તુર્કસ્થાનમાં મુસલમાનોનું એક રાજ્ય સ્થાપ્યું જે હજી સુધી કાયમ છે. દુનિયાના બધા ઇતિહાસો કરતાં ઉસ્માની તુર્કોનો ઇતિહાસ વધારે હેરત પમાડે એવો છે; અને બીજા ઇસ્લામી રાજ્યોમાં જે શુભ હતા તે આમાં પણ હમ્તી ધરાવે છે. શરૂઆતમાં ચોતરફ એમની જીત થવા લાગી. તેમના લશ્કરો પોતાના દુશ્મનોને એવી હાર આપતાં કે જાણે એમ લાગતું કે આખી દુનિયા તેમના કબજામાં આવી જશે. ચઢતી રોકનારાં ઘણાં કારણો તુર્કોમાં હતાં. તેઓ પોતાની ફત્તેહની ધૂનમાં બીજાઓ પાસેથી કાંઈ શીખતા નહોતા. અને બીજા દેશોમાં વિઘાટનામાં જે ઉપરા સાપરો સુધારા વધારા થતા હતા તેનો ફાયદો લેવો એ પોતાના દરજ્જા વિરુદ્ધ ગણ્યતા હતા. નાફરમાની તથા અદેખાઇનો જુનો જુસ્સો તેમનામાં હતો કે જેને લીધે વેર લેવા સારૂ ઘણા ઘાતકી બનાવો બન્યા. સુન્નતાન સુન્નેમાન જે ‘આલીશાન’ ના નામથી પ્રખ્યાત છે તેના અમલમાં ઇસ્તીસનના સોળમા સૈફાની અધ-વચમાં તુર્કોનું રાજ્ય પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યું હતું. ફ્રાન્સ તથા ઇંગ્લાંડ એની મિત્રાચારી મેળવવાને આતુર હતાં. ખ્રિસ્તી રાજાઓના મનમાં તેની મોટા-ઈએ એટલે દરજે સુધી અસર કરી હતી કે ખુદ જર્મનીનો શહેનશાહ “વઝીરે આઝમ” (મુખ્ય વઝીર) નો બાઈ રહેવડાવવાને આતુર હતો. યુરોપની

બધી પ્રજાઓ તુર્કીથી ખીતી હતી; અને એક વખતે એમ લાગતું હતું કે એમના આમળ વધતા બળને કોઇ પણ અટકાવી શકશે નહિ, અને ખીજનો અંદ્રમા પૂતમનો અંદ્ર થયા વગર રહેશે નહિ. પણ સુંદેમાનના મરણ પછીજ રાજ્યની પડતી થઇ થઇ જે આજદીન સુધી ચાલુ છે. આ લગભગ બસે વર્ષના જમાનામાં એવો કોઇ પણ દાહેકો નહિ ગયો હોય કે જેમાં તુર્કી લશ્કરની હાર ઉપર હાર નહિ થઇ હોય, અને એક પછી એક પ્રગણું એમનાં રાજ્યથી છુટાં પડી ગયાં ન હોય. લગભગ બસે વર્ષથી આ રાજ્યને “ સિકમેન ” એટલે ખીમાર માણસ કહેવામાં આવે છે. અને તેના વિષે એવું ભવિષ્ય વર્તવામાં આવ્યું છે કે તે જલદીથી મરશે. પણ એ ખીમાર માણસ હજી સુધી મર્યો નથી, અને છેલ્લી રૂસી લડાઇમાં તેણે બતાવી આપ્યું છે કે હજી સુધી તે કામ સારી રીતે સજીવન છે. જે થકી થઇ છે તે ગયા સૈકાની શરૂઆતમાં સુલતાન મહમૂદ દાખલ કરેલા સુધારાનું પરિણામ છે. તેણે જોયું કે તુર્કીના રાજ્યની હસ્તીનો આધાર ચારે તરફ થએલા સુધારાઓ દાખલ કરવા પર છે, અને ફોજમાં સુધારા દાખલ કરવામાં આવ્યા તથા નવી ઢાળનાં હથોડીઓ કામમાં લેવામાં આવ્યાં. પોતાની ટેવો બદલવા તરફ તુર્ક લોકોને એટલો બધો અણગમો હતો કે તે ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત છે. તે એટલે સુધી કે સલીમ પહેલાના અમલમાં એટલે સોળમી સદીની શરૂઆતમાં મિસરમાં લશ્કરે તોપો વાપરવાની ના પાડી, કેમકે એમના ભૂલભરેલા વિચાર પ્રમાણે તે કાશરોની નકલ કરવા બરાબર હતું. જે કે ખીજ પ્રજાઓએ સાબીત કરી આપ્યું હતું કે ફક્ત કવાયદ જાણનારજ લશ્કર લડાઈમાં વધારે ઉપયોગી થઇ શકે છે, તો પણ તુર્ક લોકોએ કોઇપણ જાતની તાલીમ લેવાની ના પાડી. ફ્રાન્સની પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકર્તા શિવેલીયર ફોલાડે ‘ લખ્યું છે કે અદ્વારમા સૈકાની શરૂઆતમાં તુર્કી સૈન્યની હાર થઇ તેનું કારણ એ હતું કે તેણે લડાઇના નવાં હથિયાર વાપર્યાં નહિ. સર એલ્વર્ડ ક્રીસીના મત પ્રમાણે સંગીનોને લીધે ખ્રિસ્તીઓએ મુસલમાનોને હરાવ્યા. અદ્વારમી સદીની

આખરે જ્યારે ફ્રાન્સની ઢગ ઉપર નવું તોપખાનું તૈયાર કરવાનો સુલતાને ધરદો કર્યો ત્યારે જેનીઝરી ફ્રાન્સે હથિયારો સજવા તથા ફ્રાન્સની ઢગ ઉપર કવાયદ શીખવાને ચોખ્ખી ના પાડી. પણ જે સુધારાઓ ગયા સૈકાના હેતુ પચીસ વર્ષમાં મહમૂદે ચાલુ કીધા હતા તે દબાણથી અમલમાં મેલવામાં આવ્યા.

જેનીઝરી લશ્કરનું બળ તોડવા તથા જૂના કાયદા અને વિચારોને નાશુઃ કરવા ઘણી મોટી ખૂનરેણીઓ થઇ છે. આ મામલો ભવિષ્યને માટે આપણામાં વિચાર પેદા કરે છે કે જે સુધારાઓ તે વખતથી ચાલુ થાય છે તે તુર્કીના રાજ્યને ફરીથી સજીવન કરવાને પુરતા થશે કે નહિ. ધણીખરા યુરોપિયન વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય એમ છે કે તે સુધારા કાંઈ મહદાપર વીજળીના અખતરા કરવા કરતાં વધારે અસર ઉપજાવનારા નથી. અને કેટલાક એમ ધારે છે કે મહમૂદ તથા તેના પછીના સુલતાનોએ ચાલુ કરેલા સુધારાનું એ પરિણામ આવ્યું કે જે કાંઈ ગુસ્સો બાકી રહ્યો હતો તેને ઠંડો પાડી દેવાથી રાજ્યની વધારે પડતી થઇ, અને નવું જીવન આવ્યું નહિ. જે કે હું એ અભિપ્રાયને મળતો આવતો નથી તોપણ એમાં તો કાંઈ શક નથી કે સુલેમાનના વખતથી તે ૧૯ મી સદીની શરૂઆત સુધી બસે વર્ષની મુદતમાં તુર્કીઓનું રાજ્ય મંદ હાલતમાં રહ્યું, જ્યારે બીજી યુરોપિયન પ્રજાઓ ઝડપથી પોતાની ચઢતી કરતી રહી. જે પ્રજાની હાલત મંદ રહેશે તેની જરૂર પડતી થવાની. તુર્ક લોકોની હાલત હાલત કાંઈ તેમના જાતી કૌવતને લીધે નથી. પશ્ચિમ યુરોપનાં રાજ્યોની મદદ તથા તેઓની માહોમાંહે અદેખાઈનો લાભ તુર્કીને મળવાથી તેમની કુલવાડી હજી આખાદ રહેવા પામી છે. નહિ તો તે ક્યારનીએ ભુસાઇ ગઇ હોત, અને યુરોપમાં દરલામના નામ સિવાય કાંઈ પણ નિશાની બાકી રહેત નહિ.

મુસલમાનોની હિંદુસ્તાની સલતનતથી તો ધણીખરા વાંચનારાઓ સારી પેઠે જાણીતા છે તેથી હું તે વિષે વિવેચન કરવાની જરૂર જોતો

નથી. શરૂઆતમાં મુસલમાનોએ હિંદુ પર જે હુમલા કર્યા તેથી કોઈ કાય-
 મના શાયદા થયા નહિ, તેમજ કોઈ એવું સ્વતંત્ર રાજ્ય પણ સ્થપાયું
 નહિ કે જેની હકુમત આખા હિંદુ ઉપર ફેલાઈ હોય. અત્યંત તૈમૂરના
 વંશના વખતથી સ્વતંત્ર રાજ્યના નિશ્ચિંત ફેલાવાની નિશાનીઓ જણાવા
 લાગી. જે કે તૈમૂરે પણ મહમૂદ ગિઝનીની પેઠે ચઢાઈ કરીને દેશો જીતી
 લીધો. પણ તેણે હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું રહેઠાણ કર્યું નહિ; જે કાંઈ મળ્યું તે
 લઈને પોતાને દેશ આશ્રયે ગયો. બાબરના વખતથી હિંદુસ્તાનની કાયમ
 સલતનત તથા શહેનશાહી વંશ સ્થપાયાં પરંતુ બાબર પણ પોતાનું પ્યારું
 વતન છોડવાનો નિયમ અફસોસ કરતો હતો. તૈમૂરવંશની માયાળુ છત્રછાયા
 હેઠળ મુસલમાનો ઝડપથી ચઢતી હાલત ઉપર આવ્યા; ચારે તરફ ચઢા-
 ઇઓ શરૂ થઈ તથા હિંદુ રાજ્યોને દક્ષિણ તરફ ખસેડતા ગયા, તથા
 યોગ્ય તક મળતાં તેમના બળવા રોકવા માટે પોતાના હાથ નીચે નાનાં
 નાનાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં. મુગલોની સલતનત અકબરના જમાનામાં ધણી
 ચઢતી કળાએ પહોંચી. અકલ, જ્ઞાન, સ્વતંત્રતા તથા ધર્માધરહિતપણાની
 બાબતમાં કોઈ પણ ઇતિહાસમાં એ બાદશાહનો મુકામિલદાર મળતો નથી.
 હિંદુ રાજ્યોમાં પોતાને માટે એવો પ્યાર હતપન્ન કરવો કે તેઓ તેના
 ભક્ષા તથા પુરામાં ભાગ લે એ એનું કામ હતું. શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ રજપુત
 રાજ્યોએ પોતાની કન્યાઓ એ બાદશાહ સાથે પરણાવી હતી. અકબર
 જાણુને હતો કે હિંદુઓમાં બંદોબસ્ત કરવાની ધણી કાબેલીયત છે, તેથી
 તેણે મોટા દીકરી એ લોકોને રાજ્યના અંદરના કારભારમાં દાખલ કર્યા.
 ખજાના તથા જકાત ખાતાનો બધો કારભાર એજ લોકોને હસ્તક હતો.
 અને આ બંને ખાતાઓનો બંદોબસ્ત બીજા કોઈ પણ બાદશાહના વખતમાં
 એનાથી વધારે સારો નહોતો એમ કહેવામાં કાંઈ પણ અતિશયોક્તિ નથી.
 હિંદુસ્તાનમાં અકબરના દરબાર કરતાં બીજા કોઈ પણ દરબાર મોટાઈ
 તથા જગદ્યામાં ચઢીઆતો નહોતો એમ કહેવામાં કોઈ પણ વાંધાને
 શબ્દ ઓચરી સકશે નહિ. આખી દુનિયા તથા સમગ્રા ધર્મના ગુરૂઓ

એના દરબારમાં તુટી પડતા હતા, અને દરેક ધર્મ તથા દરેક મોગના લોકોની સાથે એક સરખી રીતે વર્તવામાં આવતું હતું. જે અકબર પંચીના કેટલાક શહેનશાહો તેની રાજ્યનીતિ ઉપર આલ્યા હોત તો હિંદુસ્તાન કેવી હાલતમાં આવત એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ એમાં તો કાંઈ શક નથી કે સલતનત ધણુજ મજબુત પાયાપર બંધાઈ જત; અને એ પણ અસંભવિત નહોતું કે થોડી મુદત પછી હિમાચલથી લઈને કન્યાકુમારી સુધી હિંદુસ્તાનના લોકો એકજ પ્રજા થઈ જાત અને એકજ ધર્મ કબુલ કરત; જે કે એ કહેવું મુશ્કેલ છે કે કયો ધર્મ કબુલ કરવામાં આવત. પરંતુ અકબર પંચીના બાદશાહો તેના નિયમો ઉપર આલ્યા નહિ. ટંટા શીસાદની શક્તિઓ પોતાનું કામ શરૂ કરતી હતી તથા પડતીનો અમલ આવુ થઈ ચૂક્યો હતો. પ્રગણાઓમાં દુર્ગતિનું જોર કાયમ થઈ ચૂક્યું હતું, અને માંહોમાંહેનીજ લડાઈ (ઝગડા) માં ન રોકાતાં તેઓ શહેનશાહી હકુમતમાંથી છૂટા પડવાના પણ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. પણ સૌથી કમનસીબની વાત તો એ હતી કે ખુદ બાદશાહી કુટુંબમાં દ્વેષનાં બી રોપાઈ ચૂક્યાં હતાં. રાજકુંવરો એક બીજાની સાથે કાવત્રાં રચવામાં મગ્ગેલા હતા, અને રાજ્ય મેળવવામાં બાઈઓ તથા પિતાઓનાં ખુત કરવામાં પણ અચકાતા નહોતા. ઔરંગઝેબ પચાસ વર્ષ કરતાં વધારે વર્ષ ગાદી ઉપર રહ્યો, અને તેની અનુપમ ચેત્તવતા, પ્રખ્યાત કાબેલીયત, તથા આશ્ચર્ય પમાડે એવી મહેનત અને બહાદુરીથી રાજ્યનો વિસ્તાર એટલો બધો વધ્યો કે તેના પંચીના કોઈ પણ શહેનશાહના વખતમાં તેટલો વધ્યો નહિ. પરંતુ તેના રાજ્યના અમલમાંજ પડતીનાં ચિન્હો શરૂ થઈ ચૂક્યાં હતાં. તેની સંખ્તિઓ તથા ધર્મની ઉત્કંઠાને લીધે મરાઠા હુંદારઓની સંખ્યા દિવસે દિવસે વધતી ગઈ, અને મુગલ રાજ્યને હાની પહોંચાડી શકે તેટલા શક્તિવાન તેઓ થઈ ગયા હતા. તેનાં ડહાપણ તથા કૌશલ્યથી સવર્ગો પ્રગણાં એક પછી એક જીતી લેવામાં આવ્યાં તોપણ જે સુગાને મુકરર કરવામાં આવે તો તે સ્વતંત્ર થઈ જવાનો પ્રયત્ન કરતો. વળી તેના દીકરા બંક

ઉઠાવવાને નિલ તત્પર રહી તેની સામે કાવતરાં કરતા રહેતાં, જેથી તેમના ઉપર તેને સખ્તીઓ કરવી પડતી અને તેમને બેડીઓમાં જકડવાની જરૂર પડતી. એટલુંજ નહિ પણ રાજ્યકુંવરીઓ પ્રત્યે પણ બાદશાહી ક્રોધ ખતાવવો પડતો.

આરંગઝેબની હયાતીમાં તેની બાદશાહી આખા દ્વિપકલ્પમાં કાયમ રહી. પરંતુ લડાઈ બખેરાની જે આગને તે પોતે મુશ્કેલીથી રોકી શક્યો હતો, તે તેના મરણની સાથેજ એકદમ બઝી ઉઠી. તેના દીકરા તથા પૌત્રો પોતપોતામાં એક બીજાના લોહીના તરસ્યા થયા. એક તરફ આ ઝગડા-ટંટા ચાલતા હતા, અને બીજી તરફ હિંદુ રાજાઓ પોતાની સ્વતંત્રતાની ધ્વજાઓ ઉઠે ચઢાવતા હતા. રાજ્ય મેળવવાને જે ઝગડાઓ ઉઠ્યા હતા તે સમી જય ત્યાં સુધીમાં તો તે રાજ્યનો ફક્ત એક નાનો જેવો કંડકોજ બાકી રહ્યો હતો. દક્ષિણમાં આર્ધાટનો નવાબ સ્વતંત્ર થયો. હૈદરાબાદમાં આસફશાહે એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું જે ઈશ્વરની મહેર-બાનીથી આજ સુધી કાયમ છે. લખ્ખનોનું રાજ્ય બંગાળના અમલ સુધી પહોંચી ગયું, અને પૂર્વમાં મરેઠાઓનો દોર પૂનાથી અજમેર સુધી ફેલાયો. અને તેમની સેનાઓ તાંજેરથી બંગાળ સુધી પ્રસરી ગઈ, અને સધળા સુબાઓ પાસેથી ખંડણી લેવા શરૂ કરી દીધી. આ સધળી ઉથલપાથલ વચ્ચે દિલ્હીના શહેનશાહની એ સ્થિતિ હતી કે જાણે તે એક લાકડાનું પૂતળું હોય. તેની હકુમત તેના મહેલની ચાર દીવાલોમાં સમાએલી હતી. મરેઠા, મુગલ તથા અફગાનોએ પોતપોતાના સરદારો હેઠળ જુદા જુદા વખતમાં દિલ્હીનો કબજો કર્યો, અને જે બળનો મળ્યો તે લઈને ચાલ્યા ગયા. અંતે શુલામકાદીરે દિલ્હી સર કર્યું, અને રાજકુંવરીઓ ઉપર ઘણીજ ક્રૂરતા તથા સખ્તી ગુજારી, છતાં કાંઈ હાથ લાગ્યું નહિ ત્યારે તેણે બળનાની પેટી ખાલી બેઠને બુદાશાહને જમીન ઉપર ફેંકી માર્યો ! અને પોતાના બંજરથી તેની આંખો કાઢી લીધી. કાવતરાં તથા બડો ચારે તરફ ફેલાઈ રહ્યાં હતાં, અને જે એક નવો તથા અણુધારેલો સખળ

પેદા ન થાત તો બનવા ભેગ છે કે મરાઠાઓનું રાજ્ય દિલ્હીમાં કાયમ થઇ જત અને મુસલમાન શહેનશાહની જગ્યાએ હિંદુ મહારાજા રાજ્ય કરત. ૧૯ મા સૈકાની શરૂઆતમાં અંગ્રેજોએ મરાઠાઓને તદ્દન તોડી નાંખ્યા. જેથી હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય તેમના કબજામાં આવ્યું જે કે અમારું રાજ્ય તો ગયું, પરંતુ અમારી હસ્તી તથા અમારો ધર્મ બાકી રહ્યાં.

અઠારમા સૈકાની આખેરીએ દિલ્હીની શહેનશાહત ઉપરાંત હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનોનાં ખીજાં ત્રણ નાનાં રાજ્યો કાયમ હતાં. કર્ણાટક, હૈદરાબાદ તથા અયોધ્યા, કર્ણાટકના નવાબો તો થોડી મુદતમાં અંગ્રેજોનાં સાલ્લીબાણાં ખતા થઇ ગયા. અને તેમનું રાજ્ય અંગ્રેજ રાજ્યની સાથે જોડાઈ ગયું, સારથી ઇસ્લામી રાજ્યની પડતી થઇ. આ સ્થિતિને ગાત્ર નેવું વર્ષ થયાં છે, પરંતુ મુસલમાનોની જે નઠારી હાલત મદ્રાસમાં છે તેવી પૃથ્વીની સપાટી ઉપર ખીજા કોઇ પણ પ્રજાની નહિ હોય. હું મારા અંગત અનુભવ ઉપરથી કહી શકું છું કે ખીચારા મદ્રાસના મુસલમાનો ખરેખર તદ્દન નિર્ધનતામાં સપડાએલા છે. ખાનદાનના ખાનદાન પાયમાલ તથા તારાજ થઇ ગયા અને થતા જાય છે. જે લોકો પચાસ વર્ષ ઉપર મદ્રાસના શયુગાર તથા તેને મોભો વધારનાર ગણાતા હતા, તેમની ઓઢાદ નિર્ધનતા -ખરાખીને લીધે આજે બારણે બારણે બટકતી ફરે છે. અયોધ્યાનું રાજ્ય પણ તારાજ તથા રૂના થઇ ગયું છે, આ પુરાણા રાજ્યના નાથ પામવાપર જેટલો અફસોસ કરીએ તેટલો ઓછો છે, પરંતુ એમાં કાંઈ શક નથી કે છેલ્લા બાદશાહોનું અધેર, ગેરબંદોબસ્ત તથા જીલમ એટલી હદ સુધી વધી ગયાં હતાં કે અંગ્રેજોને હાથ ધાલવું જરૂરનું થઇ પડ્યું હતું. આ રાજ્યના જતા રહેવાથી, ઉત્તર હિંદુસ્તાનના રહ્યા સહ્યા મુસલમાનો તારાજ તથા નિર્ધન થઇ ગયા. અને ભાંના છેલ્લા બાદશાહના અફસોસકારક મરણથી મુસલમાની બાદશાહીનું નામ પણ હિંદુસ્તાનનાંથી જતું રહ્યું. હૈદરાબાદનું રાજ્ય ઇશ્વરની કૃપાથી કાયમ છે, અને ભાંના મુસલમાનોની હાલત આવા હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોની સ્થિતિથી વધારે ભારી

છે. દોલત તથા હકુમત તેમના હાથમાં છે. સરદારી તથા દબદબાનાં ચિન્હો દરેક ઠેકાણે નજરે પડે છે, અને આજે તેજ કટકો હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોનું આશ્રમસ્થાન છે.

મુસલમાનોની રાજકીય ચઢતીઓ જોટલી વિશ્વમય પખાડે છે તેના કરતાં તેમની વિદ્યાકળા તથા સુધારાની ઉન્નતિ કંઈ ઓછી આશ્ચર્યકારક નથી. જે જુસ્સો ધર્મે તેમનામાં ઉત્પન્ન કર્યો હતો તેનું કુદરતી ટાપકા પ્રમાણે જે પરિણામ આવવું જોઈતું હતું તેજ આવ્યું. એટલે કે તેમની ચઢતી, પછી તે રાજ્યદારી હોય કે વિદ્યાસંબંધી કે ધરસંસારી-જ્યાં સુધી તે ઉત્સાહ ચાલુ રહ્યો ત્યાં સુધી કોઈ મુશ્કેલી તેમને અટકાવ શકી નહિ. શરૂઆતમાં મુસલમાનોએ કુરાને શરીફના જુદા જુદા ફરરા એકત્ર કર્યા. પછી તેના અર્થ કરવા તથા સમજવા તરફ ધ્યાન લગાડ્યું, અને જેવી રીતે હિંદુસ્તાનમાં બધી વિદ્યાનો આરંભ વેદના અર્થ સમજવાની અગત્યતાને લીધે થયો, તેવાંજ કારણોને લીધે મુસલમાનોએ વ્યાકરણ, વ્યાખ્યાન, પિંગળાવિદ્યા તથા જે વિદ્યાઓ ઉપર બાષાની સમજણનો તથા તેની ખારીકીઓ જાણવાનો આધાર છે તેમનો પ્રચાર કર્યો. પછી હઝરત પેગંબર સાહેબના અમૃતવચનો તથા ધર્મનું જ્ઞાન ફેલાવવામાં તેઓ રોકાયા, અને આ વિદ્યાઓને સંપૂર્ણ રિથિતિએ પહોંચાડી. બની ઉમૈયા વંશના ખલીફાઓના વખતમાં સાહિત્યની ઘણી ઉન્નતિ થઈ, સંગીતશાસ્ત્રનો પાયો યઝીદ ખાનના વખતમાં નાખાયો, શાહઝાદા યઝીદે રસાયણશાસ્ત્રમાં નામ કાઢ્યું; ઇમારતો બાંધવાના હુકમમાં વધારો શરૂ થયો. હમારકસમાં “ઉમૈયાની મસજિદ” બાંધવામાં આવી, અને કેટલાંક નવાં શહેરો વસાવવામાં આવ્યાં. દસ્તામનો પહેલો સૈફ પૂરો થતામાં નો માત્ર વિદ્યાકળાનો પાયો મજબુત થઈ ગયો એટલુંજ નહિ પણ મોટાં તથા સંખ્યાબંધ નાનાં નાનાં શહેરો અને કેટલીએક દબદબા બરેલી મસજિદો બંધાઈ ગઈ. “બની-અબ્બાસ” વંશના ખલીફાઓનાં અમલમાં શિશુસુરી તથા વૈદકશાસ્ત્રની પૂર્ણ ચઢતી થઈ. ત્રીજા સૈફ સુધી અખ્બારી ખલીફાઓના રાજ્યમાં મુસલમાનોએ

વિદ્યા તથા વહેવાર સંબંધી એટલી બધી ચઢતી કરી કે ખલીશાઓ પોતે વિદ્યાને ચાહતા હતા એટલુંજ નહિ, પણ તેમના પ્રધાનો તથા રાજ્યના અમીરોમાં દરેક જણુ વિદ્યા તથા વિદ્વાનોની કદર તથા ચઢતી કરવામાં અને વિદ્યાસંબંધી પુસ્તકો એકઠાં કરવામાં એક ખીજની હરીશાહ કરતા. અને સંઘના ઇસ્લામી દેશોના પ્રવીણ લોકો-પછી તે મુસલમાન હોય કે ચાહુદી કે ખ્રિસ્તી હોય તેનું આશ્રયસ્થાન રાજધાનીનું શહેર બગદાદ હતું. જ્યારે ત્રીજી સદીની આખરે ખલીશાઓના રાજ્યનું બળ ઘટી ગયું, અને નાનાં નાનાં રાજ્યો હજઝ, ખુરાસાન અને ખીજ ઇસ્લામી મુત્રકોમાં કાયમ થઈ ગયાં ત્યારે એક લાંગી મુન્ત સુની એમાંનું દરેક રાજ્ય પોતપોતાની જગ્યાએ એક ઉદારતાનો ઝરો બની ગયું, અને એમાંના દરેકમાં સંખ્યાબંધ ઇસ્લામી વિદ્વાનો તથા શિલ્પસુદ્ધે પેદા થયા, અને તેમનાં રચેલાં પુસ્તકો બધા ઇસ્લામી દેશોમાં ફેલાઈ ગયાં. મુસલમાનોની દરેક જાતની વિદ્યામાં થયેલી ચઢતી અને તેમના ગ્રંથોની ઘણી મોટી સંખ્યાનો કિંચિત્ આભાસ હિંમર પ્રાગરુદ્ધના ઇતિહાસ ઉપરથી થઈ શકે છે. જર્મનીના આ એક નાનાંકિત વિદ્વાન છે. તેણે મુસલમાનો વિષે સાત મોટા ભાગોમાં એક ગ્રંથ રચ્યો છે, જેનાં પાનાંની સંખ્યા ૭૦૦૦ કરતાં વધારે છે, અને તે પણ ઇસલામની શરૂઆતથી ખલીશા મુક્તશી એ અમદિલાહના રાજ્યના અમલના દસમા વર્ષ એટલે કે હિજરી સન ૬૫૬ સુધીજ. જે અરબી ઇતિહાસનાં પુસ્તકો તથા કર્તાઓ ઉપરથી લેખકોના આધારે તેમણે પોતાનો ગ્રંથ ઉપજાવી કાઢ્યો છે તેમના નામની એક ટીપ ગ્રંથકર્તાએ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં દાખલ કરી છે. આ ટીપમાં ૭૫૦ પુસ્તકોનાં નામ છે, જેમાંનાં ઘણાં અરબીઓનાં નામ પણ અમે મુસલમાનોએ સાંભળ્યાં નથી. એક ખીજ ગ્રંથકર્તાએ રપેનના મુસલમાનોની વિદ્યા તથા સુધારાઓની ઉન્નતિનો અહેવાલ લખ્યો છે. જેમાં તેવર્ણવે છે કે રપેનમાં મુસલમાનોએ સાહિત્ય, વિદ્યા તથા કાવ્યકળામાં જે ચઢતી કરી હતી, તેનાં વખાણુ થઈ શકે તેમ નથી. મુસલમાનોની મગજશક્તિ તથા તેમનો 'ટેસ્ટ' એટલે

વિદ્યાની રસગુના ધણુંજ નાનુક તથા ચોખ્ખાં હતાં. તેમનામાં સુધારાનો ઉત્સાહ એટલો બધો હતો કે તે માત્ર સુધરેલી, લાયકીવાળી તથા ઉંચી કેળવણી પામેલી પ્રજાઓમાંજ હોઈ શકે. તેમનાં સૌથી ગુણમગાર તથા ખુની રાજાઓમાં પણ સાહિત્ય શોખ જણાતો હતો. જે માણસ હાસ્ય છટા તથા સુભાષણની કાંઈ નહિ તો કદર કરવાની પણ શક્તિ ધરાવતો ન હોય તેના તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોવામાં આવતું. આ વિશાળ મગજવાળા તથા પ્રકાશિત અંતઃકરણવાળા મુસલમાનો ગાયનશાસ્ત્ર તથા બીજાં મોટી પંક્તિના હુન્નરોની સાથે જાણે કે કુદરતી રીતેજ સંબંધ ધરાવતા હતા. જે હાલ ફ્રેન્ચ લોકોમાં મળી આવે છે તે બારીક તુલનાશક્તિ તથા સાહિત્યની નાનુકીઓ તેમનામાં મળી આવતી. આ ગ્રંથકર્તાના કહેવા મુજબ સ્પેનનાં પુરૂષ હકીમો તથા ડાક્ટરો થતા એટલુંજ નહિ, પણ સ્ત્રીઓ પણ એવી વિદ્વાન થતી કે ડૉરડોવામાં લેડી ડાક્ટર હોવાની કાંઈ નવાઈ જેવી વાત નહોતી. ગણિતશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, દ્વિત્રસુરી, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણીવિદ્યા-ટૂંકામાં વિદ્યાની દરેક શાખાની પુરેપુરી કેળવણી સ્પેનમાં આપવામાં આવતી હતી. સાહિત્યના સંબંધમાં એમ કહીએ કે યુરોપમાં કોઈ પણ જમાનામાં તેની એટલી ચઢતી થઈ નહોતી, તો એ કાંઈ તેનાં ખોટાં વખાણ નથી. મુસલમાનોએ આ વિદ્યાને એટલી હદ સુધી વધારી દીધી હતી કે જાણે કવિતા એ દરેક જણની સ્વભાષા થઈ ગઈ હતી; તથા દરેક જાતના લોકો એવી મીઠી તથા પવિત્ર કવિતા લખતા, અને એવાં છટાદાર તથા સુભાષિત બાપણો કરતાં કે “ખરેખર તેમનું વર્ણન જાડુ જેવું છે” એ વાક્યનો નમુનો નજરે પડતો. કળા કૌશલ્યની એવી ચઢતી હતી કે દરેક શહેરમાં તેનાં ઉમદાં ચિત્રો નજરે પડતાં. દળદળા બરેલી, ઉંચી, મજબુત તથા મોહ પમાડે એવી ઇમારતો ચારે તરફ દેખાતી. આરસપહાણના મહેલો, સુંદર બગીચાઓ, સુશોભિત ડુવારાઓ તથા દળદળા બરેલી મસજિદો એવી તો હતી કે તેમના મુકામલામાં ફ્રાન્સ તથા જર્મનીના પાદશાહી મહેલો તખેલા સમાન હતા. પાદશાહી

મહેસોમાં માત્ર એક ઝાડ એવું હતું કે તેમાં ૧૮૦૪ બત્તીઓ સળગાવવામાં આવતી. અમીર અબ્દુર રહેમાન ત્રીજાએ એક બગીચો બનાવ્યો હતો, તેમાં એક એવી ધમારત હતી કે જે બારસો સ્તંભ ઉપર ઊભી હતી. તેજ અમીર અબ્દુર રહેમાને હુન્નરની ઘણી ઉત્તતિ કરી. તેણે ચીનથી કારીગરો ખોલાવ્યા હતા. જેઓ રેશમી તથા સુતરાઉ કામ મુસલમાનોને શીખવતા હતા. વળી દરેક જાતના કારીગરો ત્યાં હાજર હતા. રેશમનાં કારખાનાં એટલી બધી સંખ્યામાં હતાં કે ફક્ત કોરડોવામાં એક લાખ ત્રીસ હજાર કારીગરો તેમાં કામ કરતા હતા. અલમિરિયાનાં રેશમી લુગડાં તથા ગલી-ચાઓ આજ સુધી યુરોપમાં મશહૂર છે. માટીનાં વાસણો ઉપર સોના તથા ચાંદીનો ચમકદાર ઢોળ મેજેરકાના ટાપુમાં મુસલમાનોજ ચઢાવતા હતા. તે ઉપરથી ઇરાલીનાં માટીનાં વાસણોનું નામ મેજેસિકા પડી ગયું છે. અલમિરિયામાં કાચ, પીતળ તથા લોહનાં વાસણો એવાં સુંદર બનતાં કે તેઓ ભૂખણ તથા મકાનોના શણગાર માટે કામમાં લેવામાં આવતાં. હાથીદાંત ઉપરની નાજુક નકશી તથા કોતરકામના ઉંચા નમુનાઓ હજુ સુધી મોજુદ છે. જેની ઉપર કોરડોવાની દરબારના મોટા મોટા મુસલમાન અમીરોનાં નામ કોતરેલાં છે. દાગીનાઓ તૈયાર કરવામાં ઘણી નાજુકાઈ, સુંદરતા તથા હુન્નર કામે લગાડવામાં આવતાં. જીવરોનાના દેવળના મુકુટમાં આજ સુધી તે જમાનાની એક મોહક યાદગીરી જળવાઈ રહી છે. તે એક ચાંદીનો દાબડો છે, જેની ઉપર સોનેરી કામ છે તથા મોતી જડેલાં છે, અને તે વખતે રાજ્ય ચલાવતા ખલીફાના હકમાં દુઆઓ (આશીર્વાદ) તેમાં કોતરેલી છે. એજ સાચા ઇતિહાસકર્તાએ જે બાબતોનું વિગતવાર વર્ણન આપ્યું છે તે સઘળું છોડી દઇને, તેનું એક વાક્ય અહીંયાં રજુ કરીશ. તે લખે છે કે “હુન્નર અને કારીગરીમાં, વિદ્યા તથા કળામાં, અને સામાન્ય રીતે સઘળી જાતના સુધારાઓમાં. કોરડોવાનું શહેર મુસલમાનોના જમાનામાં દુનિયાનો સૌથી વધારે ઝગકતો તારો હતો.” એક બીજો ગ્રંથકર્તા લખે છે કે, વિદ્યા તથા હુન્નરની ચઢતીએ ત્યાં ધર્મોપશુને એટલું

હાથી દીધું હતું કે હાલના જમાનામાં તે વાત માની શકાતી નથી. ખ્રિસ્તી, યાહુદી અને મુસલમાનો એકજ જાતના વિચારો ધરાવતા, એકજ ભાષા બોલતા. એકજ રાગથી ગાતા, એકજ તરેહની કવિતા તથા વચનોથ પોતાનું મન રીઝવતા. મુસલમાનોના ધર્મોપદેશો વિષે જે સાધારણ ખ્યાલ બેસી ગયો છે તે જો સાચો હોત તો એવી મિત્રાચારી, એવું ઐક્ય તથા વિદ્યાનો એવો શોખ કદી ન હોત. રોમની ઉત્તરે મુસલમાનોની વિદ્યા તથા હુન્નરની ખ્યાતી ફેલાઈ હતી, અને અરબી પુસ્તકો આતુરતાથી વાંચવામાં આવતાં. ક્રાન્સ, જર્મની તથા ઇંગ્લાંડના લોકોમાં મુસલમાનોનાજ પ્રતાપથી ધોડેસ્વારીનો શોખ ઉત્પન્ન થયો, અને તેઓ અરબી ધોડાઓના શોખીન થયા. આ જમાના પહેલાં યુરોપમાં ધોડાઓનો ઉપયોગ ધોડા હતો. એ દેશોમાં શિકારનો શોખ પણ મુસલમાનોએ ઉત્પન્ન કર્યો. વળી તે વખતના યુરોપના વિદ્વાનો તથા કવિઓ જ્યાં સુધી થોડી મુદત કોરડાવામાં રહેતા નહિ, ત્યાં સુધી તેઓ પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન તથા કવિ ગણાતા નહિ. અંગ્રેજીમાં સૌથી પહેલો કોષ બનાવવાનું માન જો કે ડાક્ટર જોન્સનને મળ્યું છે તોપણ શબ્દકોષ લખનારા મુસલમાન ગ્રંથકર્તાઓ તેની ખજુ પહેલાં થઈ ગયા છે. તેઓમાંનો શબ્દકોષનો એક ગ્રંથ સાઠ વિભાગોમાં છે. જેમાંના દરેક શબ્દના અર્થ તથા ઉપયોગ, વિદ્વાનો તથા કવિઓના ફકરા તથા કહેવતોના આધારે સાચે આપવામાં આવ્યા છે. સાઇકલોપીડીયા (સર્વ જ્ઞાન સંગ્રહ) નું પણ એક સંપૂર્ણ પુસ્તક અરબીમાં હતું. હસનબીન અબ્દુલ્લાહે કળા કૌશલ્યની ઐતિહાસિક ઈક્ષનરી પણ લખી હતી. મુસલમાનો કાવ્યશાસ્ત્રના સજ્જવન કરનારા છે. તેઓ કાવ્યનાં ચરણ હસ્તીમાં લાવ્યા તેની અસર ખ્રિસ્તીઓ ઉપર પણ થઈ, અને તેઓ તે જમાનાના પાઠશાળાની ધર્મને લગતી કવિતાને બદલે મોહક ગઝલો તથા ઇશ્કની કહાણીઓ કાવ્યમાં લખવા લાગ્યા. ક્રાન્સ, ઇટાલી તથા સિસિલીમાં કાવ્યનો શોખ મુસલમાનોને લાંબેજ પેઢા થયો. મુસલમાનોમાં ઇતિહાસકર્તા તો કવિઓના જેટલીજ મોટી સંખ્યામાં થઈ ગયા છે. ઇતિહાસની સાથે ૨૮-

ટિસટિકસ (લોકની સ્થિતિ વગેરેની હકીકતનો સંગ્રહ) પણ ચાલુ હતો. વસ્તીની ગણતરી, ઉપજ ખર્ચની વિગત, વેપારની સ્થિતિ તથા એના જોડે જીજ્ઞાસાઓનો પુસ્તકોમાં સમાવેશ કરવામાં આવતો. તે જમાનામાં મુસાફરો તથા પ્રવાસીઓ પણ ઘણા નજરે પડતા. જેઓ માત્ર વિદ્યાની ચઢતી કરવાને માટે જુદા જુદા દેશોમાં મુસાફરી કર્યા કરતાં, તથા તે દેશોની સ્થિતિ નોંધી લેતા અને મુસાફરીનાં પુસ્તકો રચતા. યુરોપના ઘણા ખરા ભાગોમાંથી લોકો આવતા તથા ઇસ્લામી મદ્રેસાઓમાં વિદ્યા સંપાદન કરતા. જીઅટ નામના એક પુરૂષે કાર્ટોવામાં વિદ્યા સંપાદન કરી પોતાના દેશમાં પાછા ફરી ફ્રાન્સના કીનારા ઉપર પોતાની એક શાળા સ્થાપી હતી. ડ્રેપર સાહેબ લખે છે કે આજકાલના યુરોપના વિદ્વાનો તથા ગણિત-શાસ્ત્રીઓ એમ ઇચ્છે છે કે પોતાની મોટાઈ કાયમ કરે, અને અસલના વિદ્વાનોને અંધારામાં મૂકી દે; પણ ઇસ્લામી નજરમાં તેમના ચલનો ખીલકુલ ગુચ્છ થઈ જાય છે. યુરોપના ખ્રિસ્તી વિદ્વાનોને કબુલ કરવું પડે છે કે તેમની વિદ્યાનો પાયો તે અરબોએ નાંખ્યો છે કે, જેમને તેઓ જંગલી તથા અણસુધરેલા કહે છે, અરબોએ પોતાનું નામ આકાશના તારાઓ ઉપર લખી રાખ્યું છે, એટલે કે આ જમાનાના ખગોળવેતાઓને ઘણું ભાગે અરબી નામો વાપરવાં પડે છે. તેઓએ વિદ્યાઓ તરફ ધ્યાન પહોંચાડ્યું એટલુંજ નહિ પણ જીંદગીની રોજના વપરાશની ચીજો ઉપર પણ લક્ષ આપ્યું, તેઓએ ખેતીવાડીને ઘણીજ વધારી તથા ઘોડાઓ અને ઘેડાંમાં વધારો કરવાનાં સાધનો ઉત્પન્ન કર્યાં, ચોખ્ખા, શેરડી તથા રૂનો ઉપયોગ એજ લોકોએ આપણને શીખવ્યો. ખગીચના મેવાઓ, તેમના ઉપયોગ તથા તેમને કેળવવાની રીત અમે તેમની પાસેથીજ શીખ્યા. રેશમની પેદાશ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન કાપડ વણવાની રીત આપણે તે પહેલાં જાણીજ નહોતી. તેમનેજ પ્રતાપે આપણને તેનું જ્ઞાન થયું. તેમણે બાંદુક તથા તેનો દારૂ પણ શોધી કાઢ્યો. જે બાંદુકો તેઓ વાપરતા હતા તે દાગેરો લોહની બનાવેલી હતી. તેમના જમાનામાં વેપાર એટલી ટાંચે

પહોંચ્યો હતો કે એકલા અમદુર રહેમાન ત્રીજાના ખજાનામાં પંચાવન લાખ દીરમની આમદાની હતી. એટલી મોટી રકમ તે જમાનામાં ખેતી કે રૈયત પાસેથી જીતમથી કદી વસુલ થઇ શકતી નહોતી. એકલા સ્પેનની ઉપજ તે જમાનાના સધળા ખ્રિસ્તિ રાજ્યોની ભેગી ઉપજથી વધારે હતી. આ જમાનાના લખનારાઓ અરબ લોકોની કેળવણીમાં ઘણી ખોડખાંપણ કાઢે છે, પણ તેઓએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે કોઇ પણ પ્રજાની વિદ્યા સંબંધી ઉન્નતિ તે જમાનાની સ્થિતિ તથા બીજી પ્રજાઓની સરખામણી સાથે જોવી જોઈએ. આપણી વિદ્યાઓ જેમને આપણે આજે સંપૂર્ણ ગણીએ છીએ, તેમાં આપણી પછી હજારો શૂંઘ્રો નીકળે તો અચંબો કરવા જેવું શું છે ? જેવી રીતે ગીસરના પીરામીડો જોઈને તે જમાનાના હુન્નરનો આભાસ થઇ શકે છે, તેવીજ રીતે અરબ લોકોનાં પુસ્તકો તથા તેમની ઇમારતો જોઈને આપણે તેમની વિદ્યાઓ, હુન્નરો તથા કારીગરીઓનો ખ્યાલ કરી શકીએ છીએ. અફસોસ છે કે તેમના અંધો અને તેમણે બનાવેલી ચીજોમાંથી ઘણીજ થોડી મોજુદ છે. તેઓનો થોડો ભાગ તો જમાનાના ફેરફારને લીધે નાશ પાગ્યો છે. બ્યારે મોટા ભાગ ખ્રિસ્તીઓની અદેખાઇનો ભોગ થઈ પડ્યો છે. જે તેઓએ એટલાજ સાર નાશ કીધો કે બવિષ્યમાં તેમની પોતાની જગલી સ્થિતિ બહુર થાય નહિ. એમ છતાં પણ મુસલમાનોનાં એવાં પુસ્તકો મોજુદ છે કે જે ઉપરથી જણાય છે કે ગહન વિદ્યાઓના ઉડા તથા બારીક સવાલોની સમ્યાધ શોધવા તથા ખંડન કરવામાં તેમણે પોતાની મગજશક્તિ બતાવી દીધી છે.

મુસલમાનોના રાજ્યબંદોષસ્તના સંબંધમાં એ બાબત જોવા લાયક છે કે તેઓને સ્પેન કેવી સ્થિતિમાં મળ્યું હતું, અને આઠસે વર્ષની હકુમત તથા રાજ્ય પછી તેઓએ તેને કેવી હાલતમાં છોડ્યું. એક યુરોપિયન ઇતિહાસકર્તા લખે છે કે જે વખતે મુસલમાનો સ્પેનની સરહદ ઉપર પહોંચ્યા ત્યારે સ્પેનની સ્થિતિ એ હતી કે એક કોહી ગએલી સરકારેબંધી જમીન પોતપોતામાં વહેંચી લીધી હતી. મોટી મોટી જગીરોની ખેતી,

વિપત્તિમાં પડેલા તથા જીવન બોગવનારા ગુનામોથી થતી હતી; અને
 શહેરના રહેવાશીઓ સખળા તારાજ થઇ ગયા હતા. જ્યારે અરબી રાજ્ય
 ભાંડા કાયમ થયું તથા બંદોબસ્ત ફેલાયો ત્યારે ભાંડાની તાબે થએલી કામોએ
 પોતાને પહેલાં સાથે સરખાવતાં કાંઈ માડી સ્થિતિમાં નહિ જોયા. ઉશ્કે
 થોડા દિવસમાં તેઓની ખાત્રી થઇ કે રાજ્યના ફેરફારથી તેઓને તો
 ફાયદો થયો હતો. તેઓને પોતાનાજ કાયદા કાનુન ચાલુ રાખવા તથા
 પોતાનાજ ન્યાયાધિશ રાખવાની પરવાનગી આપવામાં આવી. તેઓનીજ
 કામના હાકો તેઓના અધિકારીઓના બંદોબસ્ત સાથે મુકરર થયા. શહેરના
 રહેવાશીઓને સરકારના ખર્ચનો ભોજો ઉપાડવાને બદલે માથા દીડ એક
 હજાર જેવો કર આપવો પડતો. સખળા જીના જમીનદારો તથા શહેરના
 રહેવાશીઓની મીલકત તેઓની પાસે કાયમ રહી. દેવોને લગતી મીલકત
 તથા જે લોકો ઉત્તરના પહાડોમાં નાશી ગયા હતા તેમની મીલકત જપ્ત
 કરી લેવામાં આવી. તો પણ તે જમીનની ખેતી કરનારા જે ગુનામો હતા
 તેમને તે જમીનનો કમળે સોંપવામાં આવ્યો, અને તેઓના નવા માલિકો
 તેઓની પાસેથી પેદાશનો એક મુકરર- $\frac{1}{2}$ થી $\frac{1}{3}$ સુધીનો-હીસો લેતા રહ્યા.
 તેઓના ગૌણિક રાજ્યોના અમલમાં પણ તેમને મળ્યા નહોતા એવા
 હક તેમને બક્ષવામાં આવ્યા. તે હક જમીનોની બદલી કરવાનો હતો. જેથી
 તેઓને તેને ગીરો મૂકવા વેચવા તથા બક્ષિસ કરવાનો પૂરેપૂરો અખત્યાર
 આપવામાં આવ્યો. ધર્મોપપણા કે ધર્મ સંબંધી કાંઈ પણ પ્રકારના જીવન-
 મની ફરિયાદ તેઓના વખતમાં નહોતી. જેવી રીતે ગાય લોકો ચાહુદી
 લોકો તરફ વર્ત્યા હતા, જેવી રીતે પોતાની જીતાએલી રૈયતની તરફ વર્ત-
 વાને બદલે અરબ લોકોએ તેમના ઉપર જીવન ન કર્યો, તેમજ જગત-
 જસ્તથી મુસલમાની ધર્મમાં વટાવ્યા નહિ, અને તેમને ધર્મ તેમની મુજબ
 ઉપર છોડી દીધો. તથા ધર્મ સંબંધી પ્રાર્થનાઓ કરવામાં તથા ક્રિયાઓ
 પાળવામાં પૂરેપૂરું છુટાપછું બક્ષ્યું. આવી રાજનીતિથી જીતાએલી પ્રજા
 તથા ખિસ્મી રૈયતોને પૂરેપૂરું સમાધાન થયું, અને તળી તેઓ કમુદ્ધ કરવા

લાગ્યા કે અમે આ મુસલમાનોની હકુમતને 'ફાંક' કે 'ગોથ' લોકોનાં રાજ્ય કરતાં ઘણી વધારે પસંદ કરીએ છીએ. જોકે આ મુસલમાની રાજ્યથી બધાને સામાન્ય રીતે ફાયદો થયો, પરંતુ જે ગુલામો પ્રત્યે ફાંક તથા ગોથ લોકો જુલમથી વર્તતા હતા તેમના વિશેષ કરીને નસીબ ખુલી ગયાં. જ્યારે રપેન દેશના ગુલામો ખ્રિસ્તીઓના કબજામાંથી નીકળીને મુસલમાનોના કબજામાં આવ્યા ત્યારે તેઓ ગુલામ મટીને નાના ખેડુત બની ગયા. અને જે ગુલામો ખ્રિસ્તીઓના કબજામાં હતા તેઓને માટે છુટા-પણાનો સહેલો રસ્તો ખુલ્લો થઈ ગયો. એટલે કે ઇસ્લામી કલમો (સુત્ર) પડવાથી તેઓ ગુલામગીરીનાં બધાં કષ્ટોથી છૂટા થતા, અને રાજ્યકર્તા કામની પેઠે તેઓને સ્વતંત્રતા મળતી. રપેનના સમજા ફજાદુપ પ્રગણા-ઓમાં મુસલમાનોના રાજ્ય, મુસલમાનોની મહેનત, તથા મુસલમાનોના હુન્નરથી એવી લીલાલહેર થઈ ગઈ હતી કે જાણે આખો દેશ એક બગીચા જેવો દેખાતો હતો.*

* મુસલમાનોના હાથમાંથી નીકળી ખ્રિસ્તીઓના હાથમાં ગયા પછી ખ્રિસ્તી રાજનીતિ તથા રાજ્યકારભારથી રપેન દેશની જે દુર્દશા થઈ તે ઉપરથી તે વખતના મુસલમાનોનું ધર્મોદ્વેગિતપણું, સુધારો, રાજ્ય-નીતિ, ઇતિહાસ તથા ઉદારતાનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે. જ્યારે પંદરમા સૈકામાં ખ્રિસ્તીઓએ મુસલમાનોને હરાવી તેમનું રાજ્ય જીતી લીધું ત્યારે તેમણે મુસલમાનો તરફ કેવી વર્તણૂક ચલાવી તથા તેમના હાથમાં આવવાથી દેશની કેવી દુર્દશા થઈ તેનો બકલ હિસ્ટરી ગ્રાફ સીરીલી-એશનના બીજા પુસ્તકમાં સારો ચિત્ર આપ્યો છે. તેમાંથી થોડાક ફકરા અહીં આપું છું. તે ઇતિહાસકર્તા લખે છે કે, રપેનના છેવટના મુસલમાન રાજાના નાશ પછી એટલે પંદરમા સૈકામાં રપેનના લોકોએ જીતાએલા મુસલમાનોને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટાવવાનું શરૂ કર્યું. તેમનો વિચાર એ હતો કે માત્ર એજ ઉપાયથી દેશની પાયમાલી થતી અટકશે. જ્યારે એ મુસલમાનો ઉપર પાઠરીઓ ઘણીજ થોડી અસર કરી શક્યા,

મુસલમાનોની રૂપેનમાં ધણી ચઢતી થઇ, અને તેમના રાજ્ય, સુધારા અને વિદ્યા કળાથી તે દેશને ધણો ફાયદો થયો. તોપણ દિલ-ગીરીની વાત છે કે જ્યારે મુસલમાનોને તે દેશમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા અને તુર્કોએ યુરોપનો એક બીજો દેશ-તુર્કસ્તાન-જીતીને રૂપેનની ખોટ અને તેઓએ ખ્રિસ્તીધર્મમાં વટલવાની ના પાડી ત્યારે ઉત્તેજનને બદલે જીવન તથા બીજાં સખત સાધનો કામે લગાડવામાં આવ્યાં. આ જીવન-મને તેમણે છેવટની હદ સુધી પહોંચાડ્યો. કોઇને ધમકી આપી, કોઇને શારીરિક શિક્ષા કરી અને કેટલાકને જીવતા બાળા મૂક્યા. ઇ. સ. ૧૫૨૬ ની પછી આખા દેશમાં કોઇ મુસલમાન નજરે પડતો નહોતો. સર્વેને જબરદસ્તીથી ખ્રિસ્તી બનાવવામાં આવ્યા હતા. જે લોકો પહેલાં મુસલમાન હતા અને હવે ખ્રિસ્તીધર્મમાં વટલાઈ ગયા હતા (અને જેમને આપણે હવે પછી મોરસ્કુના નામથી બોલાવીશું) તેમના સંબંધમાં ફિલિપ બીજાએ ઇ. સ. ૧૫૬૬ માં એક હુકમ બહાર પાડ્યો. જેની રૂએ તેમના અસલ ધર્મ ઇસ્લામની લેશ્વર પણ ચાલુ આવે એવા કોઇ પણ કામ અથવા હિંસ્યાલુ કરવાની તેમને મનાઇ કરવામાં આવી. તેઓને હુકમ કરવામાં આવ્યો કે તેઓએ રૂપેનની ભાષા શીખવી અને આરબી પુસ્તકો જોવાં નહિ. આ હુકમ તોડનારને સારૂ ભારે શિક્ષા ઠરાવવામાં આવી હતી. એ હુકમનો અમલ એટલી હદ સુધી કરવામાં આવતો કે તે બાપડાઓને પોતાની સ્વભાષા (અરબી) માં પોતાના ઘરમાં પણ વાતચીત કરવાની મનાઈ હતી. તેમના રીવાજો તથા રમતગમતો પણ બંધ કરવામાં આવ્યાં. તેમના બાપદાદા જે પોશાક પહેરતા હતા અને તમાશા જોતા હતા તે પોશાક પહેરવાની અને તમાશા જોવાની પણ તેમને પરવાનગી ન હોતી; તે એટલે સુધી કે તેમની સ્ત્રીઓને યુરબો પહેરવાની પણ મનાઇ કરવામાં આવી. હમામમાં તેઓને નહાવાની બંધી કરવામાં આવી, અને તેમના ઘરમાં જે હમામો હતાં તે તોડી પાડવામાં આવ્યાં. આ સઘળા જીવનભોનું પરિણામ એ આવ્યું કે મુસલમાન એટલે મુરસ્કોએ છેવટનો

પૂરી પાડી તોપણ તેઓ કારડોવા સરખું બ્રીજનું કોષ સહેર વસાવી
જામા નહોતું; અને તેમના રાજ્યથી તે દેશની કોષ પણ રીતે હનતિ થઈ
નહોતી. દુરકોએ તે દેશમાં વિધાકળા, સુધારા અને યોગ્યતાનો પ્રકાશ
ફેલાવ્યો નહોતો, તેમજ પોતાના બોધ મુર લોકના જેવી કીર્તિએ

પ્રયત્ન કરી ઇ. સ. ૧૫૬૮ માં બળવો કર્યો. તેઓની સંખ્યા ઘણી થોડી
હતી અને પારકા દેશમાં બળવો કરવામાં કેટલી સફળતા મળી શકે તે સૌ
જાણે છે, એમ છતાં નિરાશાથી તેમનામાં જેર આવ્યું અને ૧૫૭૧ સુધી
તેઓને દબાવી શકાયા નહિ. તેનું છેલ્લું પરિણામ એ થયું કે તેમની
સંખ્યા ઘટી ગઈ પરંતુ જ્યાં ત્યાં નાના નાના બળવા થવા લાગ્યા. અગાન-
તાને લીધે હમેશાં વહેમો ઉત્પન્ન થયા કરે છે, અને નજીવી બાબતો ઉપર
વિશ્વાસ બેસે છે. સ્પેનમાં અગાનતા પ્રસરેલી હતી તેથી આ બીચારા
જીવનમાં દબાયલાઓની પૂરી પાયામાલી થઈ. ઇ. સ. ૧૫૮૮ માં ઇંગ્લંડની
રાણી મારીઝાએ સામે મોકલવામાં આવેલા ફરીયાદ કાફલા “આરમેડા”
નો નાશ થયો અને આફ્રીકાની ચઢાઈમાં નિષ્ફળતા થઈ. તે વખતે
પાદરીઓએ સ્પેનના રાજા બીજા ફિલિપ તરફ એવી અરજ મોકલી કે જ્યાં
સુધી આ દેશમાં ડામાડોળ આકીનવાળા ખ્રિસ્તીઓ એટલે મુસ્લિમ લોકો
રહેશે, ત્યાં સુધી દેશમાં સહીસલામતી તથા શાંતિ રહેશે નહીં, અને સરકાર
તથા રાજ્યની હનતી થશે નહીં; આ અપશુકનને દેશમાંથી દૂર કરવું
જોઈએ. આ દેશ ઉપર રાજ્ય કરી ગએલી પ્રજાના વંશજોના વિવેક હવે
બરાબ ચુક્યા છે, એવું સ્પષ્ટ થયું. પાદરીઓની જીદી જીદી ટાળીઓએ
ઘણાંએક પ્રયત્નો કર્યા. કોષએ કહ્યું કે એમને કતલ કરો, કોષએ કહ્યું કે
દેશમાંથી કાઢી મૂકો. અંતે દશલાખ મુસ્લિમ લોકો જેઓ સ્પેનમાં ખેતી, હુન્નર
ધંધા તથા કારીગરીનાં કામો કરતા હતા તેમનો ૧૬૦૯ માં ફિલિપ ત્રિજાના
હુકમથી જંગલી પશુઓની પેટે શિકાર કરવામાં આવ્યો. કેટલાકને કતલ કરવામાં
આવ્યા, કેટલાકને લૂંટી લેવામાં આવ્યા. બાકીના આફ્રિકા તરફ નાસવા લાગ્યા
આરે તેમનાં વહાણો ઉપર હુમલા કરવામાં આવ્યા, અને હજારોને મારી નાંખ્યા.

મેળવા નહીં. તેમનામાં એવો કોઇ પણ ગુણ અમને જણાતો નથી કે જેનું વર્ણન અમે અભિમાનથી કરી શકીએ. એથી ઉપર અમને જણાય છે કે દેશના જે ભાગ તેમના કબજામાંથી નીકળી ગયા અથવા નીકળતા જાય છે ત્યાં તેમની હકુમત અથવા તેમના સુધારાની કોઇ પણ સારી પાઠ-

વામ આવ્યા. આંખો ઉપર જુલમ ગુજારવામાં આવ્યો, નિર્દોષ દુધ પીતાં બચ્ચાંઓને હરિયામાં ડુબાવી દેવામાં આવ્યાં. જેઓ બચી જવા પામ્યા તેઓ બારબરીના કીનારા તરફ નાદા, તો ત્યાં પણ તેઓની કતલ થઇ. જેઓ જંગલમાં ગયા હતા તેઓ જૂએ મરી ગયા, અને અસંખ્ય જીવો નાશ પામ્યા. હવે પાદરીઓને શાંતિ વળી, કમકે પીરીઝના પહાડથી લઇને જીઆલ્દરની સામુદ્રધુની સુધીમાં એક પણ અધર્મી નજરે પડતો નહોતો. તેમની મોટી આશાઓ સહીસલામતી તથા શાંતિ મેળવવાની હતી, પરંતુ તે પાર પડી નહિ. ખેતીવાડીની સૌથી શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિ મુસલમાનોને માલમ હતી, અને તેઓજ ખેતીનું કામ કરતા હતા. ચોખા, ખાંડ, રૂ, રેશમ તથા બીજી સઘળી ચીજો એજ લોકો ઉત્પન્ન કરતા હતા. હાથના કુતર, ચિત્રકામ તથા બીજી કળાઓ આ લોકોમાંજ હતી આ લોકોને રપેન-માંથી હાંકી કાઢ્યા પછી ત્યાં એવી એક પણ કામ રહી નહિ કે જે આ 'જરૂરી' કામો કરી શકે. ખેતીવાડી તથા કુતરકામને ધણો ધોકો પહોંચ્યો. કારણ કે રપેનના લોકો લડાઈ તથા ધર્મ સિવાય બીજા ધંધાઓ તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોતા હતા. બાકશાહને સાફ સહવું અથવા દેવળમાં જવું એ આખરફાર ગણાતું હતું. તે સિવાયનાં બધાં કામો અને બધા ધંધા હલકા ગણાતા હતા. પાદરીઓને એવી આશા હતી કે મુસલમાનોને કાઢી મૂક્યા પછી આખો મુલક આપ્યાદ થશે. પરંતુ તેને બદલે દેશમાં વેરાની ફેલાઇ. રપેનના લોકોએ જાણી જોઇને અથવા સરમને લીધે દ્વિવિધ એકથા કે આદર્શ બીજના વખતનો ઇતિહાસ લખ્યો નથી. પરંતુ જુદાં જુદાં સાધનો ઉપરથી માલમ પડે છે કે રપેનની હાલત ઉજડ હતી. ૧૭ મા સેકાની શરૂઆતમાં માડરીડની વસ્તી આર લાખ માણસની હતી, અને ૧૮ મા

ગારી માલમ પડતી નથી. મુસલમાનોનાં ખીજાં રાજ્યોની વિધાકળાનાં વધારાનું વર્ણન અમે રપેનની સાથે કરી શકતા નથી. બગદાદ, મીસર વગેરેમાં શરૂઆતમાં જે સુધારે થયો તેને બાબુએ મેક્સીને જોઈએ તો મુસલમાનોના ખીજા કોઈ પણ રાજ્યમાં રપેન જેની ઉત્તરિ થઈ નથી;

સૈકાની શરૂઆતમાં તે ધટીને ૨ લાખથી પણ ઓછી થઈ ગઈ હતી. રપેનના સૌથી દોલતમંદ ગણાતા શહેર સેવિઝમાં ૬૫ મા સૈકામાં લુગાં વણુવાનાં સોળ કારખાનાં હતાં. તેમાં એક લાખ ત્રીસ હજાર માણસોને રોજી મળતી. શીશીપ પાંચમાના વખતમાં તે સંખ્યા ધટીને ત્રણસોથી પણ ઓછી થઈ અને ૧૬૬૨ માં આ શહેરની વસ્તી પહેલાં કરતાં પા બાગ જેટલી થઈ ગઈ. ૧૬ મા સૈકામાં ટોલિડોમાં બે વણુવાનાં પચાસ કરતાં વધારે કારખાનાં હતાં. ૧૬૬૫ માં તેમાંનાં માત્ર તેર રહ્યાં હતાં. આ શહેર પહેલાં રેશમના કામ માટે પ્રખ્યાત હતું. તેમાંથી એ હુતર બિલકુલ નાશ પામ્યો; અને જે ચાળીસ હજાર માણસોને આ કારખાનાઓમાં રોજી મળતી હતી તેઓ દુઃખી તથા કંગાલ થઈ ગયા. કૉસ્ટિલ અને ખીજાં શહેરોમાં પણ તેમજ થયું. સરકારી ખજાનો ખાલી થઈ ગયો. રૈયતની પાસે જે મિલકત હતી તે જોરજુલમથી લૂંટી લેવામાં આવતી, તે એટલે સુધી કે તેમના ખીજાના તથા સામાન અને ઘરની છત સુદ્ધાંત પણ સરકારે લઈને વેચી નાંખી. તે ઉપરથી દેશ છોડીને રૈયત નાસી ગઈ, ખેતીવાડી બંધ થઈ અને લાખો માણસો હુખમરાથી મરી ગયાં. બહુખંખરાં શહેરોમાં બે ત્રીયાઉંસ કરતાં વધારે ઘરો ઉજડ તથા વેરાન થઈ ગયાં. આ આફતોને લીધે રપેનના જાતિ ઉત્સાહ તથા શક્તિ ધટી ગયાં. દરેક ખાતામાં નબળાઈનાં ચિન્હો જણાવા લાગ્યાં, તે એટલે સુધી કે ઇ. સન ૧૬૫૬ માં વહાણોનો એક નાનો કાફલો તૈયાર કરવાની યોજના થઈ હતી; પરંતુ ખલાસી વગેરે જોઈતી સંખ્યામાં ન મળવાથી તે યોજના પાર પડી શકી નહિ. દરિયાના જે નકશા બનાવવામાં આવ્યા હતા તે સવળા ગુમ થઈ ગયા, અને રપેનના વહાણુવીઓમાં અજ્ઞાનતા એટલી

અને જે કોઇ રાજના પ્રયત્નથી દેશના કોઇ ભાગમાં કાંઈ સુધારો થયો હોય તો તે પણ હઠની અંદર અને ખાસ માણસોને ગાટે હતો. તેની જનસમુદાયપર જોઈએ તેટલી અસર થઈ નહીં; અને ને ઉન્નતિ ધણી લાંબી મુદત સુધી કાયમ પણ રહી નહીં. હિંદુસ્તાનનો જ દાખલો લઈએ. સુલતાન મહમુદ ગીઝનીના વખતથી મહમદશાહના વખત સુધી અમે મુસલમાનોએ શું કીધું ? અમારા આવવાથી આ દેશની સ્થિતિ પહેલાં કરતાં વધારે સારી થઈ અને સુધારા વધારા થયા; પરંતુ અકબરના વખતમાં વિધાકળાની જે ઉન્નતિ શરૂ થઈ અને શાહજહાનના વખત સુધી કાયમ રહી તે સિવાય વિધા કળાની કોઇ પણ એવી ચઢતી અમને માલૂમ પડતી નથી કે જેનું વર્ણન અમે અભિમાનથી કરી શકીએ. અને જે કાંઈ ચઢતી તે જમાનામાં થઈ હતી તે પણ માંડોમાંડેની લડાઈ અને ધર્મોપપણાને લીધે જલદી નાશ થઈ ગઈ. જેથી ન તો અમારું રાજ્ય રહ્યું

હદ સુધી પહોંચી હતી કે તેમનો કોઇ બરોસો કરતું નહિ. ખણીખરી ફાળે પોતપોતાના વાવટા છોડીને નાસી ગઈ, અને જે લોકો વફાદારીથી તથા પ્રમાણિકપણાથી પાછળ રહી ગયા તેમને પહેરવા સાર એક લૂગડું પણ નહોતું. પગાર તો કાંઈ ગળતોજ નહોતો અને બૂખમરો ભોગવવો પડતો. સરહદપરનાં શહેરોમાં બચાવ સારૂ લશ્કર નહોતું. કિલ્લાઓ ખીસ્માર તથા તારાજ સ્થિતિમાં હતા. દારૂખાનાના કોદારમાં કાંઈ સામાન રહ્યો નહિ, અને વહાણ બનાવવાનો હુન્નર પણ તેમના હાથમાંથી ગયો. લોકો નાનાં નાનાં ટાળાંમાં વહેંચાઈ જઈને ધરોને લૂંટતા અને ઘેળે દિવસે ખૂન થતાં. રાજના ખાનગી ખજાનામાં એટલી બધી તંગી હતી કે તે પોતાના ખાનગી નોકરોના પગાર આપી શકતા નહોતા, અને તેમનો દરરોજનો ખર્ચ પણ મુશ્કેલીથી ચાલતો. રોટલી સારૂ રસ્તા ઉપર લડાઈ ન થઈ હોય એવો એક પણ દિવસ બાગ્યેજ જતો. મુસલમાનોને કાઢી મૂક્યા પછી આખા સ્પેન દેશની આ દશા થઈ, અને ખીજ દેશોમાંથી મદદ આવી ત્યાં સુધી બંદોબસ્ત થઈ શક્યો નહિ.

ને ન અમારો સુધારો રહ્યો; અલગતઃ અમે મુમલમાનો પોતાની કોમની દુર્દશા ઉપર પરજીઆ ગાવાને જીવતા તથા અત્રે હાજર છીએ.

મુમલમાનોની રાજસંબંધી તથા વિદ્યા સંબંધી સ્થિતિનું જે વર્ણન ઉપર ચર્ચ ગયું તે ઉપરથી તેમની ચઢતી તથા પડતીની હકીકત માલમ પડી હશે. પણ જે કારણોથી આ પરિણામો નીપજ્યાં તેની તપાસ કરવી એ ધણા વિચાર તથા ધ્યાનનું કામ છે. ધણા લોકો ચઢતી તથા પડતીનાં કારણોનું નામ સાંભળીને અચંપો પામશે. કેમકે દુનીઆના બનાવો તથા માણસની કે કોમની આગર કે ગેરઆગર સારા અથવા માદા નક્કીબને લીધે થાય છે એમ માનવામાં આવે છે. લોકો એમ સમજે છે કે જેના નસીબમાં જે લખ્યું હોય તેજ પ્રમાણે થવું એ અવશ્યનું છે. કારણ શું અને સમજ શો? આ વાન સાચી છે; પરંતુ અમને સીખવવામાં આવ્યું છે કે દુનીઆ કારણોની સૃષ્ટિ છે, અને જે ઇશ્વરે તેને પેદા કરી છે અને જે સૃષ્ટિનો કર્તા છે તે કારણોનો પણ સરજનહાર માનવામાં આવે છે. તેણે એક મજબુત કાયદો ઘડ્યો છે કે દરેક કારણનું કાંઈ પરિણામ અને દરેક પરિણામનું કાંઈ કારણ હોવું જોઈએ; અને તે કાયદાનો અમલ અમે બધી દ્રવ્ય તથા અદ્રવ્ય ચીજોમાં જોઈએ છીએ. દાખલા તરીકે બીમાંથી ઝાડ, ઝાડમાંથી ફુલ, અને ફુલમાંથી ફળ થયા કરે છે. એમનામાં અભ્યવરથા થતી નથી તેમજ કુદરતનો કાનુન તુટતો નથી. દરેક ચીજ એક ચોક્કસ કાયદા તથા બાંધેલા ધોરણ પ્રમાણે થાય છે. એવીજ રીતે દુનીઆના બનાવો અને માણસનાં કામોમાં પણ કુદરતે એક ધોરણ બાંધ્યું છે કે જેથી સઘળા બનાવો જાણે કે કારણ અને પરિણામની અનંત સાંકળ પ્રમાણે થયા કરે છે. કોઈ પણ બનાવ એવો નથી બનતો કે જેની પહેલાં તેનાં કારણ રૂપ થાય એવા બનાવો બન્યા ન હોય. બેશક કોઈ પણ પ્રજાની આગર કે ગેરઆગર પરમેશ્વરના અખસારમાં છે, અને આ કુરમાન પર અમારી સાચી આરથા છે કે 'જેને તે હિંચે છે તેને રાજ્ય આપે છે, અને મરજીમાં આવે છે તેની પાસેથી દીનલી લે છે. તે હિંચે છે તેને

આખર આપે છે, અને ઇચ્છે છે તેને બેચાળર કરે છે.” (કુરાન) પણ તેની સાથે આ પણ આસ્થા છે કે જે પરમેશ્વર રાજ્ય આપે છે અને રાજ્ય હીનતી લે છે, જે પરમેશ્વર આખર તથા નામોશી આપે છે તે કદી કારણ વગર એવું કરતો નથી. કારણ અને પરિણામની સાંકળ અમે કોઈ નાસ્તિક અથવા યાહુદી અથવા ખ્રિસ્તી કે શીલસુર પાસેથી શીખ્યા નથી; પરંતુ અમારા સાચા પરમેશ્વરે પોતાના સાચા શબ્દોમાં, અને અમારા સાચા પેગંબરે સત્ત્વ હુકમ અને સાચા શબ્દો તથા સત્ત્વ કૃત્યોથી આ સિદ્ધાંત શીખવ્યો છે. બીજી દુનીયા જે ઇસ્લામી મનોરથનો છેડો છે તે પોતે શું છે? આજ કારણ અને પરિણામોની સાંકળ. “આ દુનિયા બીજી દુનિયાની ખેતી છે.” (હદીસ) આ વાક્યોના શબ્દો કેવા છે? તેના ઉપર આહો તેટલી મોટી દીકા લખો અને ઇચ્છો તેટલા લાંબા ખુલાસા લખો. કુરાન સરીફમાં આશા અને બીક એ બે મોટા શબ્દો વાપર્યા છે તેનો અર્થ શું થાય છે? કારણ તથા કર્તાની સાંકળની સાબેતી. મહાન ઇમમ ખઝલીએ આશાની કેવી સારી વ્યાખ્યા આપી છે? આશાનો અર્થ એ થાય છે કે દીકા જે ચીજ ઇચ્છતું હોય તેની ઇતેમ્મરીમાં ખુશ થવું; અને જે ઇચ્છેલી ચીજ મળવાનાં સાધનો તૈયાર હોય તો તે મળવાની ઇતેમ્મરી એ સાચી આશા કહેવાય છે. પણ આ સાધનોની ગેરહાજરીમાં જે ઇતેમ્મરી કરવામાં આવે તેને આશાના કરતાં બેવકુફાઇ તથા બુલ્થાપનું નામ આપવું વધારે યોગ્ય છે. “હાખલા તરીકે જે કોઇ ખેડુને ખેતીને લાયકની જમીન પસંદ કરી હોય અને તેથી સરસ અને તાણું બી વાળ્યું હોય, અને પાણી પાડ્યું હોય, તથા નકામા રોપાને કાઢી નાંખ્યા હોય, અને પાક તૈયાર થતાં સુધી તેની સંભાળ રાખી હોય તો—આ બધાં સાધનો એકઠાં કર્યા પછી તથા પોતાના કાણુમાં હતા તે બધા ઉપાયો લીધા પછી—જે તે પોતાના ખેતરમાંથી પાક મળવાની આશા રાખે, અને પોતાના કાણુમાં નથી એવી આકાશી તથા જમીન પરની આફતોથી ગયાવવા સાથે પરમેશ્વરના ઉપર બરોંસો રાખે તો ખચીત

અમે તેની આ ઇતેઝરીને આશા કહીશું. પરંતુ જે કોઈ જમીનની શોધ ન કરે અથવા જેની જમીન ખેતીને લાયક નહોય, અથવા તો ખીન વાવે અથવા સડેલું ખી રોપે અથવા ખી વાવ્યા પછી તેની સંભાળ ન રાખે, તો આવા માણસની ઇતેઝરીને આશાનું નામ નહિ આપતાં બેવકુશી તથા બૂઝશાપનું નામ આપવું જોઈએ.

“ તું મુક્તિની આશા રાખે છે, પણ તેના રસ્તાપર ચાલ્યો નથી.

કોઈ દિવસ સુધી જમીન ઉપર હોડી ચાલી શકે છે ? ”

આશાની આ ઉમદા વ્યાખ્યા, અને આ ઉમદા દ્રષ્ટાંત, તથા આશા અને બેવકુશી વચ્ચે જે તફાવત ઇમામ સાહેબે સમજાવ્યો છે તે જાણે કે કારણ અને પરિણામની સાંકળ છે. અને આ ઉપરથી સામીત થાય છે કે આ સાંકળ દુનિયાની દ્રષ્ટ અને અદ્રષ્ટ ચીજોમાંજ માલમ પડતી નથી, પરંતુ દુનિયાના બધા બનાવો આ સાંકળને આધીન છે. આ કારણને લીધે કોમની ચઢતી તથા પડતીના ઐતિહાસિક બનાવોથી વાકેફ થવું એટલું અમારા સારૂ પુરતું નથી; પરંતુ તેનાં કારણો શોધવાં એ પણ અવશ્યનું છે. પણ દિવંગીરીની વાત છે કે અમારા ઇતિહાસોમાં આ બાબતો વર્ણવેલી નથી, અને અમારા ઇતિહાસકર્તાઓ એના તરફ બેઠરકાર રહ્યા છે. પાંચસો વરસ ઉપર થઈ ગયેલા પ્રખ્યાત વિદ્વાન ઇબ્ને ખલ્દુને આ સિદ્ધાંત ઠરાવ્યો છે કે ઇતિહાસકર્તાઓએ ખીજી વાતોની સાથે બનાવોનાં કારણો પણ જણાવવાં જોઈએ. પણ દિવંગીરીની વાત છે કે આ સિદ્ધાંત ચોપડીઓમાંજ રહ્યો. અને અમારા ઇતિહાસકર્તાઓએ તેના ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ; તેથી અમારી ચઢતી તથા પડતીનાં કારણો શોધવા સારૂ અમારી પોતાની સમજશક્તિ અથવા પારકી પ્રજાઓના અભિપ્રાયોની મદદ લેવી પડશે; અને તેજ કારણથી કોમની પડતીનાં જે કારણોનું હું વર્ણન કરું છું તેમના ઉપર મતભેદ રહેશે.

પડતીનાં કારણો.

જ્યારે અમે દુનિયાની બીજી કોમો તથા અમારી પોતાની કોમ તરફ નજર કરીએ છીએ ત્યારે માલમ પડે છે કે પ્રજાઓની ચઢતી અને પડતીના સંબંધમાં કુદરતે જે ધોરણ બાંધ્યું છે તેને અનુસરીનેજ અમારી પણ ઉત્થિ તથા પડતી થઈ છે. પ્રજાઓનો ઉદય તથા અસ્ત નિરંતર એકજ ધોરણપર થયા કરે છે. મહેનત તથા કષ્ટ રાજ્યની આગળ આગળ આવે છે. બળવા તથા ફેરફાર, મોજ શોખ અને આરામની પછવાડે લાગેલા છે. કષ્ટ વેઠનારા સિપાઇઓ રાજ્ય તથા દોલત મેળવે છે. રાજ્ય ને દોલત તેમને પહેલાં સુધરેલાં તથા કેળવણી પામેલાં બતાવે છે, અને પછી મોજ શોખ તથા શારીરિક મજામાં નાંખે છે; તેને લીધે રાજ્ય તથા અમીરો આરામ આહનારા, સુસ્ત, આળસુ તથા નામદોષી થઈને રાજ્ય, અમીરી અને અખત્યાર બધું ખોડી બેસે છે. રાજ્ય અને દોલતની સાથે વિદ્યા તથા નીતિ અને સુધારો તથા લાયકી રખાઈ લે છે. એટલુંજ નહિ પણ કોમ પણ નાબુદ થાય છે. અમારા મુસલમાનોની પણ આજ સ્થિતિ થઈ છે. પહેલાં તો એમનામાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો જેને લીધે તેઓ પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ફેલાઈ ગયા; પૃથ્વીના મોટા મોટા ભાગોપર કબજો કરીધો; એક મોટું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય સ્થાપ્યું. વિદ્યા કળા સંપાદન કરી; નીતિ તથા લાયકી ફેલાવી; મોજ શોખ તથા દોલત હઠખંડાર વધી ગયાં. પછી તેઓ આરામ આહનારા થઈ ગયા. તેમના મગજમાં સુસ્તી અને તેમના સ્વભાવમાં આળસ પેદા, જેને લીધે તેઓ ખરીફપદ તથા રાજ્ય ખોઈ બેઠા, વિદ્યા તથા સુધારાથી બેનશીબ થઈ ગયા, એટલે કે જે દરજ્જાઓમાંથી પસાર થઈને તેઓ ઉપર ચઢ્યા હતા તેજ પગથીઆં ઉપરથી ઉતરીને તેઓ નીચે આવ્યા.

અમારી ચઢતીનું પહેલું પાખીડું ધર્મનો ઉત્સાહ અને અરબો

જેની હમદરદી તથા અરખો જેની ખલાફરી હતું. ત્રણ સૈકામાં અમે આ પગથીયા ઉપરથી પમાર થઇ ગયા હતા; અને ત્રીજા સૈકામાં અમારી ઉત્તિ તથા ચઢતી તા રોએ પહોંચીને અમે સ્થિર થઇ ગયા; અને દેશની તથા ધર્મની ચઢતીનો છેડા આવ્યો. એક યુરોપિયન દત્તિકાસ-કર્તાના શબ્દોમાં કહીએ તો જે દેશો તથા કુટુંબોમાં ઇસ્લામની શરૂઆત થઈ તેમાં જે વિચારો અને કારણો હસતી ધરાવતાં હતાં, તે ધણા કાળને લીધે કાંતો નબળાં ને ઢીલાં પડી ગયાં, અથવા જે સાધારણ હાજતો ઉપર માણુમની રહેણી કરણીને આધાર છે તેમાં દટાઈ જઈ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ મુસલમાનો દુનિયાની શોભા તથા મોજ શોખને તાબે થતા ગયા; અને યશીર સિપાઈ મટીને આરામ ચાહનારા અમીર બની ગયા. રાજ્યકારમારમાં ખીજા ભોકા ધુર્યા અને ધીમે ધીમે ખલીફાઓ તથા ખલીફપદના માલીક થઈ ગયા. બન્ને તા ખાસ અને સર્વોપરી બડાઈની શક્તિઓને લીધે જે આરબ કુટુંબો મુસલમાન પાઠશાહી કુટુંબોમાં ચુનંદા તથા ઇસ્લામી ધર્મ ફેલાવવામાં મોટા સાધનરૂપ હતા તેઓ ત્રીજા સૈકામાં પાયમાલ થઈ ગયા. દુનિયાની બહિસો તથા દોશતની મજા આપવાને લીધે તેમનો શરૂઆતનો ઉત્સાહ તો ચાલ્યો ગયો હતો. તે ઉપરાંત બ્યારે ખલીફાઓ પોતાના ભોક એટલે આરખો તરફ અદેખાઈ અને તિરસ્કારની નજરથી જોવા લાગ્યા, તેમનો સારો લસ્કરી બંદોબસ્ત મટી ગયો, અરબ ભોકોનું બળ તૂટી ગયું, તેઓ પોતાની જંગલી રેવો તરફ પાછા ફર્યા, અને ખીજા કોમના બાડુતી સિપાઈઓ તથા ગુલામોએ તેમની જગ્યા લીધી આરબી રાજદારી મંડળોમાં સ્વતંત્ર બળ તરીકે તેમની નિશાની કોઈ પણ ડેકાણે જણાતી નથી. અરખોનું બળ તૂટી જવાને લીધે ખલીફપદને ધણું નુકસાન પહોંચ્યું; અને અંતે કુરેશી ખાનદાનની ખીલાફતનો છેડા આવ્યો. થોડા દિવસોમાં ન અરબી સેના રહી, ન અરબી રાજ્ય રહ્યું, ન અરબી ખતીશતનો પતો રહ્યો, ન રહ્યું અખ્ખાસીઓનું નામ કે નિશાન. જા કે તે પછી કેટલાક સૈકાઓ સુધી મુસલમાની રાજ્ય ચાલુ રહ્યું અને

(૪૫)

વખતો વખત કેટલાક પ્રમાણમાં નવી કોમોએ ઇસ્લામી ઉત્પાદ બતાવ્યો પરંતુ તે એવી સાંકડી હદમાં રહ્યા કે દુનિયાની ઇસ્લામી હકુમત પર તેની એકસરખી અસર પડી નહિ; અને લઠાઈ, ઉથલપાથલ, અંદર અંદરના ઠગાયા, ખૂનરેણ અને કાવત્રાં વગરનો કોઈ પણ સાંખો વખત મુસલમાની રાજ્ય ઉપર જવા પામ્યો નહિ. આજ કારણથી તેની પડતી થઈ, તેની વિમત નીચે પ્રમાણે છે.

પહેલું કારણ.

અલીફપદનું પ્રજાસત્તાકમાંથી બદલાઈને આપમુખત્યાર થઈ જવું. અલીફાઓ તથા રાજાઓનું સ્વતંત્ર થઈ જવું અને ધર્મના હુકમોને તાબે ન રહેવું.

ઇસ્લામી અલીફપદની સ્થિતિ પહેલાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યના જેવી હતી. મુસલમાનોની ટોળા એક એવી ટોળા હતી કે જેની મતલબો અને મકસદો એકજ હતી, અને જેમના છુટાપણા તથા સ્વતંત્રતામાં કોઈ પણ કારણ વિનકર્તા નહોતું. અલીફાઓ ધર્મના શાયદાઓને આધીન, મુસલમાનોના હકોના રક્ષણ કરનાર, તેમના છુટાપણાના ખચાવનાર તથા રૈયતના ખજાનાના ટ્રસ્ટી હતા. જેવી રીતે સાર્વજનિક પ્રજા ઉપર ધર્મના હુકમોનો અમલ થતો તેવીજ રીતે તેમના ઉપર પણ થતો. પરમેશ્વરના હુકમો બજાવી લાવવાને તે બંધાયલા હતા. કોઈ લખનારે અલીફપદની કેવી સારી વ્યાખ્યા આપી છે. “અલીફપદ પ્રજાસત્તાકરાજ્યને કહેવામાં આવે છે; તેની મતલબ ધર્મનું જ્ઞાન સંપ્રવર્ધ કરીને તથા ઇસ્લામના હુકમો બજાવી કરીને તથા ધર્મચુકી તૈયારી કરીને અને તેને શ્રવણી યીજે—જેની કે સેનાઓની ગોઠવણ, સિપાઈઓના

પગાર આે જીનેલા માત્ર ની વહેંચણી—અન્નકતો રચાપીને, હદો મુકરર કરીને, ગુન્હાઓ અટકાવીને, સારી બાબતોનો હુકમ કરીને, તથા ખરાબ કામોનો અટકાવ કરીને, ધર્મને મજબુત કરવા ની હોય અને ખત્રીફા આ બધું કામ હઝરત પયગમ્બર સાહેબની જગ્યાપર બેસનાર તરીકે કરતો હોય.” ખત્રીફપદની આ વ્યાખ્યા પહેલા ચાર ખત્રીફાઓનેજ માત્ર લાગુ પડે છે. જેમણે કદી આપઅપલારીનો વિચાર સરખોએ કર્યો નહીં, અને નિર્દોષ તથા નિરઅપરાધી હોવાનો દાવો એ કર્યો નહિ. તેઓ બેશક આ હુકમોને તાબે તથા આ શરતોને અનુસરીને ચાલનારા હતા. હઝરત અબુમકર સિદીકે પોતાના ખત્રીફપદની શરઆતમાં જે વ્યાખ્યાન કર્યું છે તે વાચો. “ અરે મુમલમાનો ! હું પણ તમારા જેવોજ એક માણસ છું; નથી હું ગુનાહોથી બચેલો તેમજ નથી હું ભૂલોથી રહીત. હું તમો સખળાથી વધારે સારો તથા શ્રેષ્ઠ નથી એ માટે તમે મને સંભાળજો. મારી જે વાતો પરમેશ્વર તથા તેના પેગંબરના હુકમોને અનુસાર હોય તેમાં મારી તાબેદારી કરજો, અને જેમાં મને ભૂલ કરતો જુઓ તેમાં મને સંભાળી લેજો. ” અફસોસ કે ત્રીસ વર્ષથી વધારે આ ધરત્રામી ખત્રીફપદ ગાળ્યું નહિ. પહેલા ચાર ખત્રીફાઓ પછી જે ખત્રીફા થયા તેઓ આ હુકમોને તાબે રહ્યા નહિ. મુલકન અજુઝની બવિધ વાણી સાચી ઠરી અને ખત્રીફપદ બદલાઇને આપઅખ્યાર તથા નિરંકુશ રાજ્ય થઇ ગયું. રાજાઓ અને સુલતાનો સ્વતંત્ર થઇ ગયા, અને જાતિ ઓજ શોખમાં ગરક બની ગયા. તેમને ન તો કામની બીક રહી કે ન તો ધર્મની રહી; તેમણે ન તો ધર્મનો વિચાર રાખ્યો કે ન ઇન્સાફનો. એક ખત્રીફા હઝરત અલી એવા હતા કે જેમણે પોતાના ભાઇ અક્રીબને મુકરર કરેલા દિસ્તા કરતાં એક દિરમ પણ વધારે ન આપ્યું. અને એક એવો પણ ખત્રીફા થયો કે જેણે ઘોડા ઉપરથી ઉતરતામાં તો ખુશામદીઆઓને એક એક પ્રગણાની ઉપજ ઇનામમાં આપી દીધી. હઝરત ઉમર જેવા પણ એક ખત્રીફા હતા કે જેમની પાસે જ્યારે રૂમનો એલચી આવ્યો ત્યારે જમીન

ઉપર પાથઃણું પથ નહોતું જ્યારે મુક્તદીર ત્રિશ્વલ જેવો પણ એક ખલીદા થયો કે જેની સવારીમાં સાત હજાર માણસો અને જેના મહેલ આગળ સાત હજાર ચોટાદારો હતા, અને જેના મહેલમાં આકત્રીમ હજાર સોનેરી ભરતકામના પડદા હતા જે ખલીદપદનાં શર્યાતનાં ધોરણો કાયમ રહ્યાં હોત અને આપમુખ્યારી રાજ્યનો પાયો ઇસ્લામમાં જલ્દી ન પડી ગયો હોત તો બેશક મુસલમાની રાજ્ય દુનિયાના સૌથી સુધરેલા રાજ્યોમાંનું એક થાત, અને ધણી સુદત સુધી ચાલુ રહ્યું હોત. આપ-મુખ્યારીને લીધે ઇસ્લામી રાજ્યને મોટો ધોક્કા પહોંચ્યો અને ખાદશાહો નિરંકુશ થઈ જવાને લીધે રાજ્યનો અંત જલ્દીથી આવ્યો.

ત્રીસ વર્ષની સુદત છોડીને જે ઇસ્લામી ખલીદપદ અને મુસલમાની રાજ્ય ઉપર ઐતિહાસિક નજરે જેવામાં આવે તો આ આપ-અખસાર રાજ્યની જુદી જુદી હાલતો અને નુકસાનકારક વિગતો માલમ પડશે. કોઈ ખલીદા તો ધણાજ ફૂર, ધાતકી અને જુલમ-ગાર માલમ પડશે કે જે કતલ થએલાઓની લાશો આગળ સ્તબ્દિત પકવાતો ખુશીથી ખાઈ રહ્યા છે, તથા જુલમ પામેલા નિર્દોષ યતીમો અને વિધવાઓના વિલાપના દયાજનક અવાજ સાંભળી તેને સુસ્વર ગાનારાઓના ગાયનની બરાબર ગણે છે. વળી કોઈ ખલીદા એવા પણ જણાશે કે જે ઇનસાફી ખુરશી પર બેસીને ન્યાય આપી રહ્યા છે; અદલતનાં ત્રાજવાં તેના હાથમાં છે. વિધવા તથા યતીમોની દાદ માટે ઢરવાળ ઉઘાડા છે, હઝરત કબરના જેવો દર્ખદમો તથા ત્રામ-તેના ચકેરા ઉપર પ્રકાશે છે. ન્યાયાધીશો, કાજીઓ, વિદ્વાનો તથા ધર્મગુરુઓની પ્રતિષ્ઠા સારી છે; જાણે કે બકરી તથા બાઘ એકજ આરે પાણી પીએ છે. પત્ની કોઈ વખતનો રાજા ત્રિધાકળાનો કદરવાન માલમ પડશે, જેની મદદથી વિદ્યા કળાનાં કીરણો દેશમાં ફેલાઈ રહ્યાં છે, જ્ઞાન તથા હુન્નરની ચર્ચા ચાલી રહી છે, નિશાબો તથા કોલેજો સ્થાપવામાં આવી છે વિદ્વાન તથા શીશુસુદ્ધ એકઠા મળ્યા છે, વિદ્યા હુન્નરમાં પ્રવીણ એવા માણસોથી ઢરવાર ભરેલું છે

અને બાદશાહ તેમની વચ્ચે એસીને વિદ્વાતા સંબંધી વાદવિવાદ કરી રહ્યા છે. અને તેનીજ પછી એવા બાદશાહ માલમ પડશે કે જેની અજ્ઞાનતા અને ધર્માધ્યક્ષાને લીધે દેશમાં અંધારૂં ફેલાઈ રહ્યું છે, નિશાળો ઉઝડ તથા મઠો વેરાન પડ્યા છે; વિદ્વાનો અપકીર્તિમાં તથા પ્રતીક્ષ પુરૂષો નામે-શીમાં આવ્યા છે. ટૂંકમાં કોઈપણ એક સૈકામાં, એક દેશમાં કે એક વંશમાં પણ એક સરખી હાલત સારી કે નરસી આપણને જણાશે નહિ. ઉઝડું દેશની સ્થિતિ તે વખતના રાજના વિચાર પ્રમાણે નિરંતર બદલાતી માલમ પડશે. ખરેખર આપમુખસાર હોવાને લીધે તથા કોઈપણ કાયદાનો અંકુશ ન હોવાને લીધે ઇસ્લામી સૃષ્ટિએ હજારો રંગ બદલાયા, તથા બાદશાહોના સ્વભાવ તથા વલણ પ્રમાણે જુદી જુદી ખોડવાળી સ્થિતિઓ ઉત્પન્ન થતી રહી. જે તે વખતનો રાજ મોજશોખમાં પડ્યો તો ગરેયા તથા ગાનારા એકઠા થયા, દારૂપીનારા તથા ખુશામદીયા ભેગા થયા, શીસા તથા પ્યાલાના સરોહ આકાશ સુધી પહોંચ્યા, સિતાર તથા તંબુરાના અવાજ ઉચે ચઢવા લાગ્યા, ઇંદ્રરાજની સમા જમીન ઉપર ઉતરી આવી, નમરૂદના સ્વર્ગનો ચિતાર નજર આગળ ઉભો થયો. જે બહીષ્કારનો સ્વભાવ ધાર્મિક-પણું તથા ભક્તિ તરફ રજુ હોય તો કાજના ફતવાઓ તથા મુનમફદના ચાખખાઓ ચાલુ થયા, નારિકો ચૂળીએ ચઢ્યા, દારૂના કુળ તુટ્યા, દારૂ પાનારાઓને હલપાર કરવામાં આવ્યા, ગાનતાનનાં વાજીત્રા બાળી મૂકવામાં આવ્યાં; દારૂનાં પીઠાંઓ ઉઝડ થઈ ગયાં, ધાર્મિક લોકોને તડાકો પડ્યો, દારૂ વેચનારાઓની ખરાબી થઈ. ટૂંકમાં જે તરફ બાદશાહનો સ્વભાવ વળ્યો તેવીજ અસર આખા દેશમાં માલમ પડતી; અને જે તરફ રાજનું વલણ યતુ તેજ તરફ આખી પ્રજા વળતી. જે તે સારો હોત તો બધા સારા થાત અને જે તે ખરાબ હોત તો બધા ખરાબ થાત. આ આપમુખસારીપણું અને રાજની બદલાતી સ્થિતિને લીધે હમેશાં ઇસ્લામી ભૂમિ ધરતીકંપની હાલતમાં રહેતી; અને રાજ્ય કદી પણ ગજબુત પાયા ઉપર સ્થપાવા પામ્યું નહિ. વળી ગાદીવારસા સંબંધી ચોક્કસ ધારણ ન હોવાને લીધે તથા વરસોની

(૪૯)

માંહોમાંહેની લડાઇ તથા 'દરબારની ખટપટો અને તડો પડી જવાને લીધે દુનિયાને કદી સુન્દેહશાંતિનો વખત મળ્યો નહિ. તેમજ કોઇ પણ દેશનાં કે કોઇ પણ કાળમાં એક પુરો સૈફો સુન્દેહશાંતિમાં પસાર થવા પામ્યો નહિ. રાજાઓની આપમુખત્યારી ટકી શકે એવું કોઈ પણ બળ રહ્યું નહોતું. તેમના ઉડાડપણા અને નકામા ખર્ચનો અટકાવ કોઈ પણ કાયદા કાનુનીય થઇ શકતો નહોતો. આપમુખત્યાર હોવાને લીધે દોલત તથા બાદશાહી ખખ્ખો વગર વિચારે ઉડાવવા તેઓ તૈયાર થતા; દોલત તથા પૈસાને લીધે તેઓ દુનિયાની મોજશોખથી લલચાતા, અને ઉડા-ઉપણું તથા નકામા ખર્ચને લીધે તેઓને રંડીબાજી તથા મોજમગ્નહના ચાહની ટેવ પડતી. મુસલમાન રાજાઓના સંબંધમાં કોઇ ઇતિહાસ-કર્તાએ શું સરસ કહ્યું છે? 'જે લોકો પોતાની ઉંચી શક્તિઓને લીધે આત્મિકસુખ મેળવત અને શ્રેષ્ઠ વિચારો ઉત્પન્ન કરી શકત, તેમણે પોતાના ગુસ્સાને તથા કુરસદને નકામી રમત ગમતમાં ગાળી નાંખ્યા. બહાદૂર તથા હિમ્મતવાનોના ધનામો સ્ત્રીઓ તથા જનાનાના ઉપરીઓને મળવા લાગ્યા. સિપાઇ તથા શૂરવીરોના બદલામાં બાદશાહી ફોજમાં ખુબસુરત સ્ત્રીઓ તથા છોકરાઓની ભરતી થવા લાગી." આવા ખત્રીશ તથા આવા રાજાઓની રૈયતના સ્વભાવ પણ તેવાજ થઇ ગયા. તેમનો ધર્મિક ગુસ્સો તથા અંતઃકરણનો ઉભરો પૈસાની રેલહેલને લીધે ઠંડો પડી ગયો; અને પોતાના પૂર્વજોથી ઉલટી રીતે મહેનતના કામમાં તેઓ દોલત ઇચ્છવા લાગ્યા, અને વિદ્યા સંપાદન કરવામાં યશની ઇચ્છા રાખવા લાગ્યા, તથા ધરસંસારી કામોમાં તેઓ મોજશોખ શોધવા લાગ્યા. આવી સ્થિતિમાં મુસલમાની રાજ્યની માપદારી અને મજબુતીની શી આશા રાખી શકાય? અને તે એવા તો કયા મજબુત પાયા ઉપર રચાયું હતું કે લાંબી મુદત સુધી પડતીની આફતો સામે ટકી શકે? તેની પડતીથી આશ્રય પામવા જેવું નથી, પરંતુ આટલા બધા ફેરફારોમાં તથા આવી સ્થિતિમાં આટલી મુદત સુધી તે કેમ ટક્યું, એ વાત અચંચો પમાડે છે. નવસો વર્ષ

થયાં આ ઈમારત હાલી રહી હતી, પણ હમણાંજ યુરોપની રેલે તેને નિલ-કુલ તારાજ કરી દીધી છે, અને સાંતી હુન્નરકાના બળને લીધે તેના કડકે કડકા થઇ ગયા છે. આની પહેલાંની કિયતપાથલ ઈસ્લામી હદોની અંદરજ સમાઇ રહેતી, તેથી અને એક ઇસલામી વક્ષની જગ્યાએ ખ્રીસ્તી ઇમામ મુસલમાની વંશ બાદશાહીના આગન ઉપર આવતો તેથી તેની ખુલ્લો અમર ઇસલામ ઉપર થઇ નહિ. અને ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની નયગામને લીધે આટલા વર્ષ સુધી આ નયળી ઇમારત ટકી શકી નહીં. અને યુરોપની વ્યવહારિક રેલની સામે તે ટકી શકી નહિ અને ફેટલાક ઓરડાઓ સિવાય તેનો કોઇ વિશાળ કે સુંદર ભાગ પડવાથી બચ્યો નહિ.

ખ્રીસ્તી કારણ.

ઇસ્લામ કુસંપનું ફેલાવું અને મુસલમાનોના જુદા જુદા પંથો થયા.

મુસલમાનોમાં કુસંપનું ફેલાવું તથા તેઓમાં જુદા જુદા પંથો થઇ જવા એ પણ અમારી પડતીમાં મોટાં કારણોમાંનું એક મુખ્ય કારણ છે. અમારામાં સૌથી મોટો કુસંપ ધર્મ સંબંધી બાળનોમાં છે, જેનું ખ્રીસ્તી સંસ્કૃતિના કાળમાંજ રોપાયું. તેનું કારણ એ થયું કે ઈમામ પદ સંબંધી તકરાર જામી. આનું પરિણામ એ થયું કે મુસલમાનો કે જેઓના સંબંધમાં ઇશ્વરે શરમાવ્યું હતું કે “તમે પરમેશ્વરની મહેરબાનીથી એક ખીજના બાળ ગર્ભ ગયા.” તેઓ એક ખીજના શત્રુ થઇ ગયા, અને કાફરોને છોડીને માંદોમાંદો લડવા લાગ્યા ખરેખર પૂછો તો ઇમામ પદ સંબંધી તકરારને લીધે જે અદેખાઇ તથા કાવાલાવાનું ખ્રી અરબ-સ્તાનની ભૂમિમાં તથા મુસલમાનોનાં અંતઃકરણમાં રોપાયું તેણે પોતાનાં ધણાં ખસાયા, કડવાં તથા ઝેરી ફળ નીપજાવ્યાં. તેણે મુસલમાનોના મોઢીની

નદીઓ વહેતી કરી; ઇસ્લામના મજબૂત પાયાને હલાવી નાંખ્યો; પાર
કાએ ને ખ્રિસ્તીઓ ઉપર હુમલો કરવાની તથા હરાવવાની હિમ્મત આપી,
અને માંડોમાંડેના હેત, સંબંધ તથા દીલસોજીનું નામ પણ ન રહ્યું. આને લીધે
મુસલમાનોના એક જ રાજ્ય તથા મુલક ઉપર લડાઇઓ થઇ. એટલું જ નહિ
પણ તેની નાશકારક અસર દરેક કુટુંબમાં, ખાનદાનમાં બસકે દરેક ઘરમાં
જણાવા લાગી, અને આસાર સુધી પણ તે ઋણ જોશથી હસ્તી ધરાવે છે.
આ ઝગડો આટલેથી જ અટક્યો નહિ, પણ અન્ય રૂપ તથા ભિન્ન આકાર
માં દેખાવ દેવા લાગ્યો. નાની નાની વાર્તા તથા નજીવા સવાલો ઉપર
એટલો ગંધો મતભેદ થઈ ગયો કે ઇસ્લામી મંડળની છળી કાઢી પણ
ઠેકાણે જણાતી નથી, અને મતભેદ તથા વાદવિવાદ સિવાયની એકતતાનો
પત્તો પણ લાગતો નથી. આખી ઇસ્લામી ભૂમિમાં કાઢી પણ ઠેકાણે
સંયુક્ત શક્તિ પડાયો પણ નજરે પડતો નથી. ધર્મના પ્રતાપેજ સંપ્ર
દેલાયો હતો, અને એજ પરમેશ્વરની અમને મેટી દેણગી હતી, અને
એજ મોટો ઉપકાર શરૂઆતમાં અમારા ઉપર તેણે કર્યો હતો, જે વિષે
તે પોતેજ ફરમાવે છે કે “આ લોકોનાં અંતઃકરણોમાં હેત આપ્યું. જે તેણે
આખી દુનિયાની યીજે ખર્ચ કરી હોત તો પણ અંતઃકરણમાં હેત પેદા કરી
શકત; પરંતુ પરમેશ્વરેજ આ હેત તેમનામાં ઉત્પન્ન કર્યું નહિ.” (કુરાન)
છેવટે ધર્મના મતભેદને લીધેજ કુસંપનો પાયો નાંખાયો, અને આ બક્ષિસ
પરમેશ્વરે અમારી પાસેથી છીનવી લીધી; અને અમને મતભેદ, ઝગડા તથા
ટંટામાં નાંખીને અમને ના દુનિયાના રાખ્યા કે ના રાખ્યા ધર્મના મુલકોની
વાત એક કોરે મુકીએ, રાજ્યોની વાત છોડી દઇએ, પ્રમજ્ઞાં તથા શકેરો ઉપર
ધુજ નાંખીએ, તો પણ મુસલમાનોનાં એવાં કાઢી પણ જે કુટુંબ, અથવા જે
ઘર કે જે અંતઃકરણ બતાવી આપે કે જેમાં સંપ હોય, અને જેઓ એક
બીજા પ્રત્યે દુશ્મનાવટ, શત્રુવટ અથવા અદેખાઇ નહિ રાખતા હોય. અને
ધર્મની કે દુનિયાની, ખાનગી કે અભિપ્રાય સંબંધી બાબતોને લીધે આ
કમનસીબ કુસંપ તથા મતભેદના કારણથી જે મુસલમાનો એક બીજાની

વિરૂદ્ધ માલમ નહિ પડત હોય. પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકર્તા ગિયન પોતાના ઇતિહાસમાં પહેલાના વખતના મુસલમાનોના અનુપમ સ્વદેશાભિમાનની સાબિતીમાં લખે છે કે જ્યારે ગ્રીક લોકો તથા આફ્રિકાના ભોડાના એકત્ર બળવાને લીધે ઉકવાને બૂનધ્ય સમુદ્રના કિનારા ઉપરથી પાછા ફરવાની ફરજ પડી ત્યારે તેની સેનામાં એક મુસલમાન કેદી હતો, જેણે ખુદ ઉકવાની જગ્યાએ નીમાવાની ચરજ કરી હતી, અને તે ઉકવાનો કેદો શત્રુ હતો. બળવાખોરોએ તેના વેર ઉપર આધાર રાખીને તેની સાથે મળીને જઈ ખટપટ કરવા ઇચ્છ્યું. તેણે ધણી તિરસ્કાર સાથે તેમની માગણીઓ નાકબુત્ત કરી, તથા તેમનાં કાવતરાં તથા ધરાદા ખુલા કરી દીધા. અરેબરા જોખમના વખતમાં જ્યારે તેને પોતાના જીવની ધીક હતી ત્યારે સરદાર ઉકવાએ તેની બેડીઓ તોડી નાંખી અને તેને ચાલ્યા જવાની સલાહ આપી. તેણે પોતાના હરીફના વાવટા તજે મરવાનું પસંદ કર્યું; મિત્રની પેઠે તેની સાથે બળ્યો અને તેની સાથેજ મરવાની ઇચ્છા બતાવી. બેડીએ પોતાની તલવારો આનમાંથી બહાર કાઢી અને પોતાના સંઘના સ્વદેશીઓ માર્યા ગયા અને પોને પણ માર્યા જઈને એક ખીજના પાસે તેઓની લાશો ઉપર પડ્યા ત્યાં સુધી દહતાથી લડતા રહ્યા. શું આજના જમાનામાં આના જેવો કામગીર કોઈ બતાવી શકશે? અરેબર તેઓ એક ખીજના અવમવો હતા, જ્યારે અમે એક ખીજના શત્રુઓ છીએ. અમારી આપમતલખી ઇચ્છાઓ તથા સ્વાર્થી કાવાઓને લીધે અમને કામની શીકર નથી, તેમજ ધર્મની કાજજીએ નથી. મુસલમાનો ઉપર એવી કંઈ આક્રમક આવે છે કે જેનો પાયો તેઓના ગાંઠોમાઠેના કુસંપ ઉપર રચાયેલો નહિ હોય? એવા કંઈ નામોશી મુસલમાનોને માથે છે કે જેનું મૂળ કારણ ખુદ તેમનોજ મતભેદ ન હોય? ગયા સૈકામાં દિલ્હીના રાજ્યને કાણે પાયમાલ કર્યું? નાદીર-શાહને પાણીપતથી કાણે પાછો જવા ન દીધો? તેને દિલ્હીમાં કાણે લાવ્યું? અને સાર્વજનિક કતલ કાણે કરાવી? તુર્કોને આજ હેલી લડાઈમાં

રશીયાને હાથે કોણે હાર ખવડાવી ? અને સુલેમાનને ઉમ્મમાન પાશા સાથે કોણે મળવા નહિ દીધો ? હાલમાં મુસલમાનોની ઉન્નતિ સારૂ જે પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે તેની આડે કોણુ આવે છે ? અને કોણુ તેના નાશનાં સાધનો એકઠાં કરે છે ? આ કમળુમના વખતમાં જે પ્રયત્નો અમારો ખડાદુર સર સૈયદ અહમદખાન કરે છે તેની નિષ્ફળતા હમણું કોણુ ધરે છે ? તેના રસ્તામાં કોણુ વિધો નાખે છે ? તેનાજ મુસલમાન ભાઈઓ શા માટે તેઓ એમ કરે છે ? માત્ર તેજ મતભેદને લીધે કે જેનું જી સામાન્ય રીતે મુસલમાનોના અંતઃકરણોમાં રોપાયેલું છે. “ પછી જે બાબતોમાં તેમને મતભેદ છે તેનો ફેસલો ઇશ્વર કયામતના દિવસે કરશે.” (કુરઆન).

ત્રીજું કારણ.

મુસલમાનોમાં કોમી સ્વતંત્રતાની હાજરી.

આ પણ મુસલમાનોની પડતીનું નજીવું કારણ તથા કે તેઓ કદી એકત્ર પ્રજા ન થાય, અને ધર્મથી એકત્ર થએલા પંથોએ પણ પોતાને એકત્ર તથા સ્વતંત્ર કોમ ન બનાવી. ખરી રીતે જોતાં તો “નેશન” (પ્રજા) એ શબ્દ કોઈ પણ દેશના કે કોઈ પણ પંથના મુસલમાનોને લાગુ પડ્યો નથી, તેમજ લાગુ પડી શકતો નથી. તેમણે પોતાના હકોની માગણી કરી નહિ; પોતાની કોમી સ્વતંત્રતા સારૂ તેઓ એકત્ર થયા નહિ કે જોયા કરીને આપસુ મત્સાર રાગ્નઓના હૃદય ઉપરાંતના દોર ઉપર અંકુશ રાખી શકત અને મુસલમાનો એકજ કોમ હોવાને લીધે એક જીજ્ઞાસા મદદગાર થઈ શકત.

ઈતિહાસ તરફ જરા નજર કરો જેટલી અંદર અંદરની લડાઈઓ થઈ તેમાંની કોઈ પણ હક અથવા સ્વતંત્રતા મેળવવાને થઈ હતી ? જેટલી લડાઈઓ થઈ તે કાંતો ધર્મનાં કારણોને લીધે અથવા સ્વાર્થ કે કોમી

દુશ્મનીને લીધે થઈ હતી. પણ દરેક વખતે પરિણામ એક જ આવતું કે કોઈ ચોક્કસ વંશને ગાદીપર લાવવા સારૂ લડાઈ કરવામાં આવતી, અને જીતનારાઓ હારનારાઓ પ્રત્યે વેર લેવામાં નિરંતર ધાતકી અને જીવનગાર જ્ઞાતિયુક્ત ચલાવતા. કોઈ પણ બાબતમાં આ વાત જણાતી નથી કે કોમે એકમત થઈને પોતાના હકો તથા પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવવાને પ્રયત્ન કર્યો હોય. ઇંગ્લાંડના રાનીગિડ રથને બનેલા બનાવ જેવો કોઈ પણ બનાવ ઇસ્લામી ઇતિહાસમાં દેખાતો નથી. આ કોઈ બાજુ છે કે ઇંગ્લાંડની પ્રજાએ પોતાના અમીરોની સરકારી નીચે આ રથને પોતાની સ્વતંત્રતાના લેખ ઉપર જોરજબરીથી પોતાના રાજની સહી લીધી.

જે કોમી સંપ અમે આજકાલ યુરોપમાં જોઈએ છીએ તેવી આમારી કોમમાં કદી જણાયો નથી. એક કુટુંબ અને એક વંશ કેટલીક મુદત સુધી રાજ્ય કર્યું ત્યાર પછી બીજાને તેની જગ્યા લીધી. રોમ તથા ઇંગ્લાંડ બંનેની નવસો વરસ પહેલાં જે સ્થિતિ હતી તેનો મુકાબલો કરીએ. રોમ દેશને પહેલાં આફ્રિકાના લોકોએ અને પછી અરબોએ જીત્યો. તેમનામાં ધણા મુગ્ધમાનો-મુખ્યત્વે કરીને ત્યાંનાજ રહેવાશીઓ સામેલ થયા. તેનીજ રીતે આફ્રિકાના લોકો ત્યાં આવતા તથા વસતા ગયા. પરંતુ આ બધા લોકોમાં માંહોમાંહે દુશ્મનાવટ, શત્રુતા તથા ધર્મ સંબંધી ઝગડા કાયમ રહ્યા. ઇંગ્લાંડમાં પણ નવસો વર્ષ ઉપર આજ સ્થિતિ હતી કે ત્યાંના અસલ રહેવાશીઓ 'ડેનલોકો' અને 'સેક્સનો' અંદર અંદર લડયા કરતા હતા. જે પછી નોર્મન્ડીથી વિદ્યમે તે દેશ ઉપર હુમલો કરીને તેને જીતી લીધો. પણ જે સૈકા થયા નહિ એટલામાં તો આ બધા લોકો એક બીજા સાથે હળીમળીને એક એવી પ્રજા બની ગયા કે જેમની મતલબો એક સરખીજ, ઈચ્છાઓ એક સરખીજ અને સ્વતંત્રતાના વિચારો એક સરખાજ હતા. આજ સરેહની રહેણી કરણીને લીધે ઇંગ્લાંડ આટલી મોટાઈએ પહોંચ્યું છે. ત્યાંની સઘળી રૈયત એકસંપી છે. પરંતુ જુદા જુદા માણસોના સંપનો આથી વધારે મારો ફાળો અમેરિકામાં મળે છે.

(૫૫)

અંગ્રેજ, આયરિશ, સ્કોચ, જર્મન, ડચ, સ્વિસ, આસ્ટ્રિયન, ફ્રેંચ, રીડ તથા ડેન એ ઢરેક પ્રજાના માણસો અમેરિકામાં છે અને હજુ પણ જાય છે. પણ નવાઈ જેવું એ છે કે અમેરિકાની હવા ભાગતાં વારજ વિચારમાં તથા ઇચ્છાઓમાં તેઓ અમેરિકન રહેવાશીઓ બની જાય છે. ધર્મોભલે જુદા હોય પરંતુ કોમી વિચારો તો એકજ છે. જુદી જુદી રાજ્યદારી ટાળીઓમાં અંદર અંદર ગમે તેટલો ઝગડો હોય; પરંતુ બીજા દેશનું નામ આવ્યું કે તરતજ બધા મળી જઈને એક પ્રજા બની જાય છે. આવા ઉત્સાહ કોઈ પણ દિવસ અમારા કોમની છાતીમાં ઉછાળા માર્યા નથી. મુસલમાનોની જુદી જુદી કોમોનાં જે કોઈ પણ સામાન્ય વિચાર હોય તો તે ધર્મ સંબંધી છે. જે કે બધા મુસલમાનો કહેવાય છે, અને ધર્મનો પ્રચાર થવાને એક હજાર ઉપર વર્ષો થઈ ગયાં છે; પરંતુ તેઓ એક પ્રજા થયા નથી. પ્રજાની નજરે જેમણે તો આરજ આરમ છે, ટુર્ક ટુર્ક છે. તાતારી તાતારી છે, ધરાની ધરાની છે, અફઘાન અફઘાન છે અને મુગલ મુગલ છે. એકને બીજા સાથે કાંઈ પણ દોલસોઝી જણાતી નથી.

ચોથું કારણ.

કેળવણી તથા સુધારાની ઉત્પત્તિના દોરનું બંધ પડી જવું.

મુસલમાનોએ કેળવણી તથા સુધારામાં જે અનુપમ અને વખાણવા લાયક ઉત્પત્તિ કીધી તેનાથી બધા દેશ અને બધી જાતના મુસલમાનોને કાશદો થવાને બદલે તે એક હદમાંજ રહી. તે ઉત્પત્તિનો દોર બરાબર માલુમ રહ્યો નહિ, તેમજ તે એટલી ટાંચે ન પહોંચી કે જ્યાંથી પાછળ હઠવું એ ઇસ્લામી પંથોને સાર અશક્ય થાત. વિદ્યાની વૃદ્ધિ લીધે કેટલાક દેશો, કેટલાક પંથો અને કેટલાક કાગના લોકોમાં વિદ્વત્તા ભરેલા વિચારો, ગતની સ્વતંત્રતા, અંતઃકરણનો ઉત્સાહ

અને સામાન્ય બુદ્ધિ તરફ દીક્ષાઓની સાગણી ઉત્પન્ન થયાં હતાં. પરંતુ તે વૃદ્ધિ એટલી હદ સુધી ન વધી કે જેથી આ સારા ગુણો આખી પ્રજાને દેવ સમાન થઈ પડે, અને અજ્ઞાનતાનું ઝેરી ઝાડ-જેના વહેમ અને શંકા એ ઈગ્નકુદ્ર છે તેને ઈસ્લામી જગીનમાં ઉગતાં અટકાવે, અને તેનાં જે માઠાં પરિણામો ઇસ્લામને સોંપવાં પડ્યાં તેમાંથી તેને બચાવે. એનાથી ઉલટું અમારી વિદ્યા સંબંધી ચટતી તથા માનસિક ઉન્નતિ એક હદમાં જ અટકી રહી. જે કોઈ જમાનામાં, કે ઇ દેશમાં કે કોઈ પંથમાં ખતીફા કે બાદશાહના ઉત્તેજન તથા આશરાથી ફિલસુફી તથા વિદ્યાની શરૂઆત થઈ, ફિલસુફી તથા વિદ્યાનો એકઠા થવા લાગ્યા, પુસ્તકોની રચના તથા વિદ્યાના વધારાનો આરંભ થવા લાગ્યો, ભોંકાના અંતઃકરણમાં શોષ ઉત્પન્ન થયો, મગજશક્તિઓ ગતિમાં આવી, તો થોડા દિવસ જવા ન પામ્યા કે તેનાથી ઉલટા વિચારો ધરાવનારો તેનો ગાદી વારસ ગાદીએ આવ્યો. ધર્મગુરુઓએ તેના ઉપર કાબુ મેળવ્યો. અને તેના મનોવિકારો બદલાઈ ગયા. પછી શું થયું? તે બધા પ્રયત્નો બંધ થયા અને વિદ્યાની ઉન્નતિ આડી પડી. વિદ્યાકળાના ફેલાવાનો સારામાં સારો જમાનો ભો, અને ઇતિહાસનાં પાનાં ઉથલાવવા માંડો. એક પાનમાં જબ્બાશે કે રૂમના અલેઃઝંઝીયાથી સેંકડો ઉંટા અંથોથી લાદેલા ચાલી આવ્યા જાય છે. તેમના બાપાંતરો થઈ રહ્યા છે, ફિલસુફી તથા વૈદકશાસ્ત્રની ચર્ચા ચાલી રહી છે, શાળાઓ રથ-પાતી જાય છે, વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળેટોળાં આવતાં જાય છે, ઇશ્વરજ્ઞાન, સૃષ્ટિ-વિદ્યાઓ, તર્કશાસ્ત્ર, ખગોળવિદ્યા, અને ગણિતશાસ્ત્રની કેળવણી અપાતી જાય છે, પુસ્તકાલયો ફિલસુફીના અંથોથી ભરેલાં છે, અને વૈદકશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો સોનેરી કબાજોમાં રાખેલાં છે. બીજું પાનું ફેરવતજ આ બધું ઉલટાઈ ગયું નજરે પડશે, બીજું જ ચિત્ર દેખાવદેશે. કોઈ મુશ્કેલી કે મુશ્કાં સહેબ મિંબર (ઉપદેશાસન) પર બેસીને ફિલસુફી ધર્મ વિરૂદ્ધ હોવાનો ઉપદેશ આપી રહ્યા છે, વૈદકશાસ્ત્ર સીખનારા અધર્મી તથા નારિતક છે એવા ઠરાવો બહાર પડતા જાય છે, પુસ્તકોનો નાશ કરવામાં આવે છે, ફિલસુફીનું

દક્ષતર ઉચ્ચટાવી નાંખવામાં આવ્યું છે, તર્કશાસ્ત્ર તથા સૃષ્ટિવિદ્યાઓનાં અપ્રાપ્ય ગ્રંથોનાં પાનાંઓ ફાડીને હવામાં ઉરાડી દેવામાં આવે છે, દ્વિસુ-ફોને શહેર બહાર કાઢી મૂકવામાં આવે છે. અને જ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ ઉપર આમકાઓનો માર પડી રહ્યો છે. ટૂંકામાં ક્યારે એટલો અવકાશ મળ્યો કે ગગનશક્તિઓની ઉન્નતિનો દોર લાંબા કાળ સુધી ચાલુ રહ્યો હોય, અને વહેમો તથા શંકાઓની સખત તથા મન્યુત બેડીઓ વિદ્યા તથા સુધારાના પગમાં નાંખવામાં ન આવી હોય? પ્રકાશિત અંતઃકરણ તથા ઉદાર મનના જે સુમત્રમાનો વિદ્યાનો સ્વાદ આખી ચૂક્યા હતા, તેઓ વિદ્યાને કાયમ રાખવાને પ્રયત્ન કરતા રહ્યા, અને જે વિદ્યાનો વિદ્યા કળાની આડે આવતાં હતાં તેમને બાળવાને શ્રમ કરતા રહ્યા. તોપણ ધણે ભાગે વહેમનું બુદ્ધિ ઉપર, શંકાનું જ્ઞાન ઉપર અને ધર્મશુદ્ધિઓનું જ્ઞાની પુરુષો ઉપર પ્રબળ રહ્યું, અને દ્વિસુશી તથા શાસ્ત્રની ઉન્નતિ થવા ન પામી. આ વખતે મારા હાથમાં એક નિબંધ છે જેમાં પાછલાં જમાનામાં અરબી મદ્રેસાઓમાં શીખવવામાં આવતી ચોપડીઓનાં નામ આપેલાં છે. તેમાં જેવાથી જણાય છે કે બગદાદ, નીશાપુર તથા દમાશ્કસ વગેરેની મોટી મોટી ઇસ્લામી વિદ્યાશાળાઓ તથા મદ્રેસાઓમાં કેવી જતની ચોપડીઓનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. મને અહિંસા સાથે કહેવું પડે છે કે, તે શિક્ષણની ચોપડીઓમાં દ્વિસુશીની ચોપડીઓનાં ઘણાંજ થોડાં નામ છે. બગદાદના નીઝામીયા મદ્રેસાની શિક્ષણ ચોપડીઓનાં ૩૬ નામ છે. તેમાં માત્ર બેજ ચોપડીઓ તર્કશાસ્ત્ર તથા દ્વિસુશીની છે, અને તે પણ સાધારણજ છે. નીશાપુરની નીઝામીયા મદ્રેસાની ૧૨ ચોપડીઓનાં નામ છે, જે બધી ધર્મ સંબંધી છે. એવીજ રીતે ૩૭ જુદા જુદા મદ્રેસાઓમાં આવતી ૨૪૬ ચોપડીઓની ટીપ છે, જેમાંની એક પણ ચોપડી ખરી રીતે જેતાં એવી નથી કે જે દ્વિસુશી કે શાસ્ત્રથી બરેલી હોય. વળી લંડનમાં છપાએલું એક બીજું મોટું ઇંગ્લેન્ડ પુસ્તક મારી પાસે મોજુદ છે. જેમાં ૫૪૦ પાનાં છે. મીસ-

રમાં હાલ જે ૨૮ પુસ્તકાલયો છે તેમાંનાં પુસ્તકોની ટીપ તેમાં આપેલી છે. તેમાં ૬૧૦૦૦ પુસ્તકોનાં નામ છે, પરંતુ તેમાંનાં માત્ર ૪૭૭ પુસ્તકો તર્કશાસ્ત્ર વગેરે વિષયો ઉપરનાં છે, અને તે પણ સાધારણ પંક્તીનાંજ છે, જેની કુતખી અને સદરા જેવા આધારણ્ય પુસ્તકોના વાંચનારાઓને પણ માહિતી છે. પ્રખ્યાત મુસલમાન ફિલસોફીએ જે પુસ્તકો રમ્યાં હતાં અને જેમાંનાં કેટલાંક હાલ જર્મની, લંડન તથા પેરીસનાં પુસ્તકાલયોમાં મળી આવે છે તેમાંનાં એક પણ પુસ્તકનું નામ તેમાં નથી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મુસલમાનોની પાઠશાળાઓમાં શાસ્ત્ર તથા ફિલસૂફીની કેળવણી સાર્વજનિક પાયા ઉપર આપવામાં આવી નથી. તેમજ સામાન્ય લોકોમાં એ વિદ્યાઓ માટે શોખ ઉત્પન્ન થયો નથી. એ વિદ્યાઓની કેળવણી ખાનગી રીતે આપવામાં આવતી, અને ખાસ ખાસ કુટુંબો કે ખાસ ખાસ આસામીઓ આ વિદ્યાઓથી વાકેફ થતા. આ વિદ્યાઓ ધર્મ સંબંધી આકાનોને હાની પહોંચાડશે, તથા તે બીનકાય-દાકારક છે. એવા વિચારોથી તેમને ફેલાવો થવા પામ્યો નહિ. જે વિદ્યાઓથી ધર્મ સંબંધી આકાનોને હાની પહોંચતી નહોતી અને જે લાભ-કારક પણ હતી તે સઘળા મુસલમાની દેશોમાં પ્રસરી ગઈ. જેવી કે વૈદકશાસ્ત્ર અને અંકગણિત તથા ભૂમિતિ. પરંતુ જે વિદ્યાઓ કઠણ, ગહન અને કલ્પિત હતી, જે મગજશક્તિ તથા સંકાષ્ઠ સારૂં વણી ઉપ-યોગી હતી પણ જેથી કાંઈ લાભ નહોતો તેનો સાર્વજનિક ફેલાવો થવા પામ્યો નહીં. કેટલાક લોકો એમ ધારે છે કે તે જમાનામાં વિદ્યાઓના પ્રચારની એવી સામગ્રીઓજ એકઠી થઈ નહોતી કે જેથી વિદ્યાઓના સાર્વજનિક ફેલાવાની આશા રાખી શકાય. કેમકે વિદ્યાઓનો પ્રસાર તો છાપવાના યંત્રથી શરૂ થયો. આ વાત તો સાચી છે કે જેવો ફેલાવો આ જમાનામાં થયો છે તેવો તે જમાનામાં થવો અશક્ય હતો, પણ જે વિદ્યાઓનો મુસલમાનોને શોખ હતો કે જે અગત્યની હતી તે તે જમાનામાં બહુ પ્રસરી અને ધર્મજ્ઞાન વગેરેનાં દગ્ગદાર પુસ્તકો દરેક પુસ્તકાલય બંધકે દરેક આબરુદાર મુસલ-

(૫૯)

માનના ધરમાં નજરે પડતાં જે શાસ્ત્ર સંબંધી વિદ્યાઓનો પણ તેવોજ શોખ હોત તો ખરેખર તે વિદ્યાઓનો પણ તેવોજ પ્રમાર થાત. આ વિદ્યાઓનો સાર્વજનિક ફેલાવો નહિ થવાથી એમ પણ કહી શકાય છે કે મહન તથા મુશ્કેલ વિદ્યાઓ કોઈપણ કાળમાં એવી સાધારણ થઈ નથી કે તેમની અસર સામાન્ય લોકો ઉપર પડે. એવી વિદ્યાઓ તો હમેશાં ખાસ વર્ગો કે ખાસ કુટુંબોમાં કે બલકે ખાસ આસામીઓમાંજ મળી આવે છે. આ વિદ્યાઓ સાર્વજનિક ન થવાની હું ફરિયાદ કરું છું તેમાં મારી મનલગ્ન એમ નથી કે એવી વધી રખવામાં આવે કે દરેક મુસલમાન તેમાં પ્રવીણ થાત, અને દરેક આસામી વિદ્વાન તથા દ્વિસુદ્ધ થઈ જાત. પણ જે આ વિદ્યાઓને વિધન ન નડત અને જે વળી તે કાયદાકારક હોત. અને જે લોકો વિદ્યાખ્યાસી હતા તેઓ ધર્મને લગતી વિદ્યાઓની પેઠે આ વિદ્યાઓ પણ સંપાદન કરત અને તેમનો ફેલાવો કરત તો ખરેખર મગજશક્તિઓની ગતિ કાયમ રહેત. દૃષ્ટિ દીર્ઘ, મગજ પ્રૌઢ તથા વિચારો ખીલેલા રહેત, અને શોધખોળનો શોખ બાકી ન રહેત, અને ખીજઓની તબેદારી કરવાનો જે કીડો મુમક્ક-માનોનાં બેજાઓને ખાવા લાગ્યો તે સાચુ ન પડત. આ વિદ્યાઓનો અટકાવ થયો તથા તેને સારૂ શોખ ન હોવાને લીધે તેનો પ્રમાર થયો નહિ તેથી લોકોની મગજશક્તિઓની જેઈ એ તેટલી ખીલવણી થઈ નહિ, તેથી ધર્મ સંબંધી બાબતોમાં આંધળી નકલ કરવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો. તેની અસર અકલ્પને લગતી વિદ્યાઓ ઉપર પણ થઈ, અને શાસ્ત્રને લગતી વિદ્યાઓની કેળવણી પણ નકલી કાયદાઓ પ્રમાણે અપાવવા લાગી. અને જેમ જેમ વખત પસાર થયો ગયો તેમ તેમ રૂઢી તથા નામ સિવાય તે વિદ્યાઓની જે મૂળ મતલબ હતી તે નાશ પામી.

ગત સદીઓ ઉપર નજર નાંખો. તેમાં કોઈ એવા વિદ્વાનો ખતાવી શકશો કે જેઓ શાસ્ત્રવિદ્યામાં પ્રવીણ હોય? પોતાના પૂર્વજોની માફક

તેઓએ કોઈ વાતની શોધ કીધી અથવા કોઈ નવી વાત મેળવી છે ?
 કોઈ પણ માણસનું નામ જાતની શક્તિ કે જેણે મોહમ્મદ ખીન મુમ્તાની
 પેઠે બીજામણિત તથા ત્રિકાલુમિનિમાં વધારો કર્યો હોય ? અબુઅલી અલ
 હસન સમાન કોઈ આસામી થયો છે કે જેણે દર્શનશાસ્ત્રમાં બહુજી
 બારીક તથા ગદન શોધખોળોથી યુરોપના વિદ્વાનોની સોનેરી ટીપમાં જગ્યા
 મેળવી હોય ? અગદદના હિંમતુદ્દાહે પ્રકાશના વેગનું પ્રમાણ કાઢ્યું અને
 તેને હલીલોથી સાળીત કરી આપ્યું તેની બરાબરી કરી શકે એવા કોઈ વિદ્વા-
 નનું નામ તમે લઈ શકો છો ? અબદુર રહેમાન સુરીનો બરાબરીઓ બતાવે
 કે જેણે ઘડો તથા તારાઓની છબી પાડવામાં ચઢતી કીધી હોય ? અબુઅ
 હાસન જેણે વેપારના નિયમો ઉપર સારા પ્રયોગ રચ્યા છે તેના જેવો
 શોધખોળ કરનારો બીજો કોણ થઈ ગયો છે ? અબુર રફઃ અને અબુતુ
 ફેઝ સમાન થયું તો એક બાબુએ રજૂ પણુ તેમના નામથી બહુજીના અને
 તેમનાં પુસ્તકોના લાભ લેનારા કેટલા થયા છે ? ઇશ્વરને હાજર બાણી
 ધનસાદ કરશે અને જણાવશે કે શાસ્ત્ર તથા દ્વિતસુરીની કેળવણી બરી
 રહેવા છતાં, અને માનસિક વિદ્યાઓ શીખવા છતાં તથા જ્ઞાની પંડિતો
 કહેવડાવ્યા છતાં, મુસલમાનોમાંથી શોધખોળની શક્તિ કેમ જતી રહી ?
 અને તેઓ પોતાના પૂર્વજોની પેઠે શોધખોળ કરનારા કેમ થયા નહિ ?
 એનું કારણ એજ કે નકલ કરવાની ટેવ પડી જવાથી શાસ્ત્ર તથા દ્વિતસુ-
 શીમાં પણ શોધખોળની રચી એમને રહી નહિ, અને શોધખોળ તથા
 નવી નવી બાબતો મેળવવા માટે જે સાધનો જરૂરનાં હતાં તે તેઓએ
 સંપાદન કર્યા નહિ; અને જેની રીતે ધર્મના સત્તાક્ષેમાં મતનું છુટાપણું
 છોડી દીધું તેમજ માનસિક વિદ્યાઓમાં પણ થોડાંક ચોક્કસ પુરાકા વાંચી
 અને ચોક્કસ સ્વાક્ષેનો અભ્યાસ કરી તેમને એક સાંકડા તથા અંધારા
 ચક્રમાં ધ્રુમતા છોડી દેવા ઉપર સંતોષ પકડ્યો. એમજ આગત્રા જમાનામાં
 વિદ્યા નબળી પડી ગઈ એ કાંઈ આજ કાલની વાત નથી. હવે તો વાત
 એટલી હદ સુધી વધી ગઈ છે કે શંકા ઉડાવનાર માણસને ધેંજાની ઉપમા

(૬૧)

આપવામાં આવે છે, ગાટે બહેતર તો એ છે કે “માણસ પોતાને કામે
બળગે અને ચૂપ રહે.”

પાંચમું કારણ.

આ કારણને હું મુસલમાનોના ધર્મ, સંસાર, વિદ્યા તથા સુધારા,
રાજ્યદારી તથા વ્યવહારા—દુકમાં સવળી બાબતોનું મૂળ કારણ સમજું
છું; અને આ કારણ પણ એવું સામાન્ય છે કે તેથી કોઈ દેશ કે કોઈ
પંથ બચ્યો નથી, અને તે હજી સુધી પણ અમને દુર્ભાગ્ય અને નિર્ધન-
તાની અધારી શુક્રામાંથી બહાર નીકળવા દેતું નથી.

જો અમે પૃથ્વીપરના જૂઠા જૂઠા બગો ઉપરના જૂઠા જૂઠા પંથોના
મુસલમાનો તરફ નજર કરીએ છીએ તો બીજી બાબતોમાં ફેર તેઓમાં
માલમ પડવા છતાં, પોતાની ઉત્તતિ નહિ કરવાની બાબતમાં આપણે
તેઓ સવળાને એકસંધી તથા એકમત બોધીએ છીએ. ચારે દિશાએ જરા
નજર ફેરવો, અને જ્યાં જ્યાં મુસલમાનો વસેલા છે ત્યાં ત્યાં તેમની સ્થિ-
તિનું અવલોકન કરો. સવળા એકજ હાલતમાં માલમ પડશે. રાજ્ય તથા
અધિકાર તેમના હાથમાંથી જતાં રહ્યાં છે, અને જ્યાં કોઈ નામનાં જુજ
બાકી છે ત્યાં “જો રહેશે તો એક રાત રહેશે, બીજી રાત નહિ રહેવા
પામે” એવી સ્થિતિનું ચિત્ર નજરે પડે છે. નિર્ધનતા તથા બાગ્યહીનતા
ચારે તરફથી ઘેરો ઘાલી રહ્યાં છે; દોઢત તથા આઠર દિવસે દિવસે ઘટતી
જાપ છે, વિદ્યા તથા હુન્નરમાં દુનિયાની સવળા કામો કરતાં તેઓ પજાત
છે; સુધારા તથા લાયકાતમાં સુધરેલી પ્રજાઓની ટીપમાંથી જાણે કે
તેમનું નામજ નીકળી જવા લાગ્યું છે. કોઈ પણ ઠેકાણે જમાનાના વેગ
સાથે ચાલના તેઓ જણાતા નથી. ખુશ્કિની શરતોમાં બીજી કામો સાથે
દેખાવ દેતા નથી. વળી આ સ્થિતિ એવી સામાન્ય છે કે દરેક ઠેકાણાનાં

અને ફરેક ગતતા મુસમાનોમાં તે માલમ પડે છે. પછી તેઓ ધરાની હોય કે અરબ, તુર્ક હોય કે નિસરી. આ સામાન્ય પરિણામ જે આપણે ફરેક રથને એક સરખું જોઈએ છીએ, તેનું કારણ પણ સામાન્ય હોવું જોઈએ. તે શું છે? મુસલમાનોના ધર્મ સંબંધી વિસારોનું બગડી જવું. બોટા વહેન તથા રીવાજો અને માણુઆઈ ખ્ય સોની બેગસેગેલીએ પ્રવિત્ર કેળવણીનું મૂળ સ્થિતિપરથી ખસી જવું આ વિષય એ સો મોટા તથા ત્રણાળ છે કે તેનું સચિત્તર વર્ણન કરવું અવશ્યનું છે. પહેલાં તો ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે જે વખતે ઇસલામ પૃથ્વી ઉપર બહાર થયો તે વખતે દુનિયામાં ધણા એક ધર્મો હસ્ટી ધરાવતા હતા. અસિપૂનકા અને મૂત્તિ. પૂનકાને છોડી દઈએ તો પણ તૈરંગ અને બાઈગલનાં ઇશ્વરી પુસ્તકોને માનનારા યાહૂદી તથા ખ્રિસ્તીઓ મોજુદ હતા. આ ધર્મો હસ્ટીમાં હતા છતાં ઇસલામના આમંત્રણની શી જરૂર થઈ, અને હઝરત મહમદ પેગંબર (પુદાના સલામ તેમના પર હોય) ને શા રાઈ મોકલવામાં આવ્યા? અને બવિખકાળ ગાટે પેગંબરી તે પવિત્ર પ્રશ્ન ઉપર કેમ સમાપ્ત થઈ રહ્યું? તેનું કારણ એ હતું કે તે જમાનામાં કોઈ ધર્મ પોતાની અસલ સ્થિતિ ઉપર કાયમ રહ્યો ન હોતો કે જે ઇશ્વરીજ્ઞાન હઝરત મુસા તથા હઝરત ઇસાએ શીખવ્યું હતું. તેમાં ધણા ફેરફાર થઈ ગયો હતો. ધર્મના અગ્રેસરો અને જગતના આગેવાનો તથા સ્વાર્થી માણુમો રીતમાત વહેમો તથા સ્વાધર્મી ધર્મન જગારી નાખ્યો હતો; અને ધર્મ માણુમના ઉદ્દેશની આડે આવતો હતો. આત્મિક બચાઈઓ બાકી રહી નહોતી અને તપાસ કરીને તથા સમજીને કામ કરવાની ટેવ બાકી રહી નહોતી. આંધળી નકલ કરવા તથા પૂર્વજોની વાતો માની લેવા ઉપર ધર્મનો પાયો રહી ગયો હતો. કોઈ સંન્યાસી થઈ ગયો હતો અને કોઈને મદવાસી થવાની ઘેઘણા લાગી હતી. ટુંકમાં એક સામાન્ય અંધારું એકાનાં અંતઃકરણો ઉપર પ્રસરી રહ્યું હતું, અને આત્મિક શિક્ષણને અવગણી બાકી રહ્યો નહોતો. આવે સમયે પરમેશ્વરે તે અરાગીઓના મુધારા

તથા અજ્ઞાનપણના અંધકારને દૂર કરવાને અરણ્ય પેગંબર દહરત મોહમ્મદને મોકલ્યા, કે જેથી કરીને સાચો ધર્મ ઇશ્વરના દાસોને શીખવવામાં આવે અને ઇબ્રાહીમી મઝહબ ચાલુ કરવામાં આવે. તે સાચો ધર્મ અને ઇબ્રાહીમી મઝહબ શું હતો? ઇસલામ. આ શબ્દનો ઇશ્વર શો અર્થ બતાવ્યો અને શી વ્યાખ્યા આપી? “ જે કુદરતી નિયમો ઉપર ઇશ્વરે માણસ જાતને પેદા કરી છે તે ” તે ધર્મ મનુષ્યના સ્વભાવને અનુસરતો હતો. અને માણસેથી સમજ ન શકાય એવા કોઈ બેદ કે છુપી વાત તેમાં નહોતાં; તેમજ જનમચૂકની ઉત્પત્તિને રોષે એી અડચણ કે નડતર નહોતી તે ઉપરથી તેની પ્રસિદ્ધિ સામાન્ય તથા સાર્વજનિક થઈ. પરમેશ્વરે વચન આપ્યું હતું કે “ અમે કુરઆન નીચે ઉતાર્યું છે અને અમેજ તેના રક્ષક છીએ ” તે ઉપરથી તે પુસ્તક કાંઈ પણ ફેરફાર વગર મોજુદ રહેવાનું તેથી ફગીચી કામ પણ પેગંબર મોકલવાની જરૂર પાડી રહી નહિ. તેના પછી જો ઇસલામમાં બૂતો તથા ખોટા વિચારો, અને નિર્અર્થક પ્રતિજ્ઞો ભેગસેળ થઈ જાય તો તેને સુધારવાનું કામ સુધારકો તથા વિદ્વાનો ઉપર હોડવામાં આવ્યું. જો ઇસલામ માણસ જાતની ઉત્પત્તિમાં નિધનકર્તા હોત અને વખતના વેગની સાથે ચાલી ન શકત, અને માનસિક તથા બુદ્ધિવિપય ઉત્પત્તિઓને વતારવાને બદલે તેઓની નડતર તથા અડચણ સમાન હોત. અને રેતાળ તથા જંગલી દેશની પ્રજાનો હિંમત કરનાર તેમજ સુવેલા મુઝકોની ચઢતીઓનો મંદગાર તથા રક્ષક નહોત અથવા તેના મૂળ શિક્ષણની સફળતા શોધવાનું અમારી પાસે કોઈ સાધન ન હોત તો તેનું આમંત્રણ સામાન્ય થાત નહિ; તેમજ પેગંબરી સાંકળનો છેડો આવત નહિ હવે સાચો ઇસલામ શું છે તે આપણે તપાસવું જોઈએ. જે તત્વ પરમેશ્વરે માણસ જાતમાં રાખ્યું છે તેને ઉપયોગમાં લાવવું તે ઇસલામ છે. તેજ કારણને લીધે દરેક માણસ ઉપર ધર્મ સંબંધી બોલો નાંખવામાં આવ્યો છે. તે તત્વ શું છે? સમજશક્તિ કે જેને માની પુરૂષો અક્રમ કહે છે અને ધાર્મિક લોકો

ઇમાન હો છે. અને એકજ ચીજ છે. ઇમાન ધર્મીલી સાહેબે શું સરસ
 કહ્યું છે કે દરેક માણસના સ્વભાવમાં આ વાત દાખલ છે કે મહાન પરમે-
 શ્વર ઉપર આસ્થા રાખે, તેમજ ચીજોની ખરી હકીકત જાણે તેમજ
 ઇમાનની આખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી છે. “દરેક ચીજની ખરી સ્થિતિ
 સમજવી તેજ ઇમાન છે.” અને પેગંબર સાહેબના આ અમૃતવચનોનો
 પણ આજ અર્થ થાય છે; “સત્ત્વા આસામીઓ ઇસલામની પ્રકૃતિ ઉપર
 પેઠા થાય છે; પછી તેમનાં માથાપો તેમને યાદુની, ખિસ્તી કે અગ્નિપૂજક
 કરી નાંખે છે. આજ બળને લીધે માણસ નેકી તથા બદી અને સાગ તથા
 નરસાને ઓળખી શકે છે. આ બળનો ઉપયોગ કરવાથી તે હીરિસ્તાઓ
 કરતાં વધારે પણ પવિત્ર થાય છે અને એને નિરૂપયોગી રાખવાથી તે
 દોરથી પણ વધારે ખરાબ થાય છે. સફળ છે તે માણસ કે જેણે તેને
 પવિત્ર કીધું, અને અસફળ છે તે કે જેણે તેને તુચ્છ ગણ્યું.” આજ તત્વના
 બળથી રાની તથા જંગલી માણસ માત્ર આકાશ તથા જમીન દેખીને
 ઇશ્વરના ઐક્યને માનવા લાગે છે; અને આજ તત્વથી એક વિદ્વાન દ્વિત્વમુદ્ધ
 ઇશ્વરની કુદરતના ખારીકીઓ અને તેના હુન્નરના નવાઈ જેવા ચમત્કારો
 સગળ જાહેર પોકારી ઉડે છે કે, હે ઇશ્વર તે કાઈ ચીજ નકામી પેદા કરી
 નથી. હમે જ્યારે ઇસલામ ઇશ્વરની કુદરતના નિયમોને અનુસરી છે અને
 દરેક ચીજની ખરી સ્થિતિ જાણી એ તેની આખ્યા અને હેતુ છે ત્યારે
 સમજવું જોઈએ કે જે કાઈ ચીજ કુદરતના નિયમોની વિરુદ્ધ હોય અને
 જે મનુષ્યની માનસિક શક્તિઓ તથા આત્મિક હર્ષો તથા દુનિયાદારીની
 ઉન્નતિઓને રોકે, તેનો ઇસલામ કદી પણ રક્ષક થશે નહિ, અને હું ખાતરીથી
 કહું છું કે તે કદી હનો પણ નહિ અને થશે પણ નહિ, એમ છતાં પણ આપણે
 જોઈએ છીએ કે વિદ્યાઓ સંપાદન કરવામાં, તેમજ પ્રતિભા મેળવવામાં,
 અને મગજશક્તિઓનો ઉપયોગ કરવામાં, તેમજ દુનિયાદારીની ઉન્નતિઓ
 મેળવવામાં ઇસલામનોજ ખ્યાલ આડે આવે છે. વિદ્યાની ચઢતીઓ
 એજ બહાનાથી રોકવામાં આવી. માનસિક વિદ્યાઓ તથા દ્વિત્વમુદ્ધો

દેસાવે ઝોજ ખ્યાલને લીધે સંગીત પાયા ઉપર થયે નહિ. દરેક જણ-
 સની શોધખોળ હમેશાં આજબહાનાથી અટકી પડી. ઝોજ બહાને બીજાની
 સારી વાતો શીખવા દીધી નહિ, રાજ્યદારી કે સંસારી કોષ્ટ પશ્ચાત્તીમાં
 જમાનાના પ્રવાહ સાથે તેણે અમને ચાલવા દીધા નહિ; કોષ્ટ વાત-પછી
 તે ગમે તેટલી હાયદાકારક કેમ ન હોય-કોષ્ટએ મુસલમાનોમાં જરી કરવા
 ઇચ્છી, અને તે ચાલુ ખ્યાલ, ચાલતી રસમ કે કોમના રિવાજથી જરા પણ
 ઉત્તરી હોય તો તરત તે હરામ હોવાનો હુકમ જરી કરવામાં આવે છે,
 અને તે નવી વાત ઢાખસ કરનારને “કાફર” ઠરાવનારા મોટી મોટી કાળી
 મોહોર સાથના ફતવા તૈયારજ હોય છે. જો રાજ્ય દરજાગી હોય તે
 દેશનિકાલની તથા કતલની સજા પણ મેળુડ હોય છે, તો હવે આપણે વિચાર
 કરવો જોઈએ કે ધર્મ સંબંધી વિચારો આપણા ઉદયને નડે છે કે નહિ,
 અને જે ધર્મ સંબંધી ખ્યાલો ઉત્પત્તિની આડે આવે છે તે અસલ ધર્મની
 ફગવણીથી પેદા થયા છે, અને ખરેખર હસલામે આપણને તે શીખવ્યા
 છે, અથવા તે ખોટા તથા જૂઠા વિચારો છે, અને હસલામ એવા ખ્યાલોથી
 ચોખો તથા પવિત્ર છે.

જો કોષ્ટ માણુમ એમ કહે કે ધર્મના ખ્યાલો હમેશાં ઉત્પત્તિને
 રાકનારા થયા છે તો આમ બોલવા સાર તે માણુસને યક્ય હશે તો
 તો કતલનો હુકમ કરવામાં આવશે નહિ તોપણ તેને “કાફર” તો
 જરૂર ઠરાવવામાં આવશે; પરંતુ ખરી હકીકત કોઈ બદલી શકતું નથી.
 પાછલા જમાના અને પાછલાં ઇસ્લામી રાજ્યોને જવા દો. આ ૧૬ મા
 સૈકામાં મુસલમાનોની જે પડતી થઇ તેનાં મુખ્ય કારણોની તપાસ
 કરશે તો આજ વિચારો મૂળ કારણ તરીકે માલમ પડશે. મુસલમાનોની
 સાથી મોટી પડતી એ થઇ કે તેમના હાયમાંથી રાજ્ય ગયું. મુસલમા-
 નોની જેવી સ્થિતિ આ સદીમાં થઇ તેવી હજાર વર્ષના ગુજરેલા જમા-
 નામાં કદી થઈ નહોતી. તેનું મુખ્ય કારણ ધર્મ સંબંધી ખોટા વિચારો

૨. આખી મુમ્મલમાન દુનિયા ઉપર નજર નાંજો અને જુખારાથી યુનિસ મુધી નજર દોડાવો. મુમ્મલમાન વસ્તીનો એવો કયો ખંડ કે કયો ભાગ છે કે જ્યાં વિદ્યાઓ તરફ અભાવ, હુન્નરોની બેપરવાઈ, નવી બાજતો જારી કરવાની ખીઠ, નવી વાતો શીખવાનો ભય નહોતો કે હવે નથી. જોકે એનું કારણ કોઈ જગ્યાએ ગદ્દત પણ હોય, તોપણ ખીજી બાજતોમાં મુમ્મલમાનો જે સંચળતા, ચતુરાઈ તથા માલાડી હજુ સુધી બતાવે છે તેનો વિચાર કરતાં શું આપણે માની શકીશું કે માત્ર ગદ્દતજ એનું કારણ છે? કદી નહિ; બલકે મગજશક્તિઓનું સ્થિર થઈ જવું, આંધળી નક્કલનું જોર પર ચઢવું, હસાસ તથા હરામના ઝગડા, અને મુલ્કાંઓના કુદર વિષેના ક્ષતવા, એનાં મૂળ કારણો છે.

જમાનામાં તો એવો ફેરફાર થઈ ગયો કે તલવારને બદલે વિદ્યા રાજની માલેક થઈ, પરાક્રમની જગ્યાએ હુન્નરે રાજ્યઅમલને પોતાના કબજામાં લીધો. વિદ્યા કળાના જોરથી એવી એવી ચીજો શોધી કાઢી છે કે કુદરતનો આશ્ચર્યકારક તમાસો નજરે પડી રહ્યો છે. યુરોપની સઘળી પ્રજાઓએ તેમાંથી કાંઈને કાંઈ ફાયદો મેળવ્યો, અને આ વિદ્યા સંબંધી દોલતનો હિરસો લીધો. પણ મુમ્મલમાનો તો પોતાની બહાદુરી તથા શૌર્ય ઉપર મિથ્યાભિમાની રહ્યો, અને વખતના ફેરફારનો વિચાર કરી શક્યા નહિ. તેઓ દરેક નવી ચીજને હરામ તથા દરેક નવી વાતને ખરા ધારા વિરુદ્ધ સમજ્યા. અને મુલ્કાંઓ તથા મુદ્દિતઓનાં ક્ષતવાઓની વાટ જોતા રહ્યા. અને ઇશ્વરના આ ભલા સેવકો દુનિયાની ચાલથી બેખબર તથા વખતના પ્રવાહથી અજાણ્યા, દરેક નવી વાતથી ડરાવતા અને રોકતા રહ્યા. તેઓએ ન તો વિદ્યા શીખવા દીધી કે ન કોઈ હુન્નર ચાકુ થવાની ખુશી બતાવી. તુર્કસ્તાન તરફ જુઓ. તે ખુદ યુરોપનો એક ભાગ છે. યુરોપમાં જ્યારે ચારે દિશાએ વિદ્યા તથા હુન્નરની રોશની ફેલાઈ રહી હતી અને સાંનું નાનામાં નાનું રાજ્ય અને જંગલીમાં જંગલી સંસ્થાન ઉદય કરી

રહ્યું હતું ત્યારે આ જળરદસ્ત તથા જોરાવર સહતનત, અનુપમ બહાદુરી તથા ધર્મરે બક્ષેલા શૌર્ય છતાં પણ દિવસે દિવસે કુળતી અને પડતી ચાલી તે એટલે સુધી કે એક કુલવાડી સિવાય કાંઈ પણ તેના હાથમાં ન રહ્યું. રશિયા જે સૈન્યો જંગલી હતું, તેણે આ સહતનત ઉપર કાબુ મેળવી લીધો, જ્યારે એક સૈન્ય ઉપર એજ તુર્કસ્તાન તેના ઉપર દરેક વાતે જોરાવર તથા બલિષ્ઠ હતું. તેનું કારણ એજ છે કે રશિયાએ દરેક જાતના સુધારા કર્યા, દરેક પ્રકારના હુન્નરો ચાલુ કરવાની કોશિષ કરી, ત્યારે તુર્કસ્તાન ખોટા ધર્મ સંબંધી ખ્યાલો તથા વિદ્વાનોના ફતવાઓને લીધે કાંઈ કરી શક્યું નહિ; અને જ્યાં સુધી હજારો સિપાઈઓ અને સેંકડો ધર્મીય લોકો જેઓ તેનો ઉપયોગ ધર્મ વિરુદ્ધ સમજતા હતા, તેઓ માર્યા ગયા નહિ ત્યાં સુધી નવા ફ્રેન્ચ તથા નવાં હથિયારો ચાલુ કરી શક્યાં નહિ. જો આ એક બનાવ જેવા બીજા કેટલાએક બનાવો બન્યા હોત અને વિદ્વાન સુવ્રતાન મહમુદ અને તેના પ્રૌઢ મનના પ્રધાનના કલા પ્રમાણે ચાલી ઓછામાં ઓછું રશિયાની માફક દેશમાં સુધારા લાખત કર્યા હોત, તો આજે આ કાળો દિવસ તેમના નરીમમાં કેમ આવત અને અમને તેમના ઉપર મરસીયા ગાવાની જરૂર શા માટે રહેત ? તુર્કસ્તાનને પણ જવા દો અને આપણા પોતાના દેશ હિંદુસ્તાનને લો, અને આપણી કામ ઉપર નજર કરો કે મુસલમાનોનું દિવસે દિવસ નખોદ વળતા જવાનું કારણ શું થયું ? અંગ્રેજ રાજ્યમાં તેઓ બીજી કામોની પેઠે ચઢતી કરી શકત, અને આ સરકારની માયાળુ છાયા હેઠળ જે જે લાભો બીજી કામોએ સંપાદન કર્યા તે તેઓ પણ સંપાદન કરી શકત. પણ તેમ ન થવાનું કારણ શું થયું ? ફરો તેજ કહેવું પડશે કે ધર્મ સંબંધી ખોટા વિચારોને લીધે અંગ્રેજી શીખવું હરામ સમજતા રહ્યા, વિદ્યાઓ ધર્મના આડીનેમાં ખસેલ કરનારી છે એવું સમજતા રહ્યા. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાર્ધ જવાની બીકને લીધે કાતેજો તથા મદ્રેસાઓમાં ગયા નહિ. કુદરતી ફતવાઓને લીધે નવી વિદ્યા

એ તથા હુમરા શીખ્યા નહિ, શું તે જમાનો બૂલી ગયા કે જમારે આપણી
 ધર્મ ઉપર શીઘ્ર અને કામના આશક ઇસ્લામના ભક્ત સર સૈયદ અહમ-
 દનું હૈયું મુસલમાનોની સ્થિતિ જોઈને બળ્યું અને તેઓની હેરાનગતીઓ
 તેનાથી જોઈ ચકામ નહિ, તેથી તે પોતાના હુમતા બાઈઓને બચાવવા
 સારૂ વમળવાળા તથા ઉડા દરિયામાં ફૂદી પડ્યો; અને એક ઘેસા માણ-
 સની પેઠે તેઓમાં ફળવણી તથા શિક્ષણ ફેલાવવાના કામમાં તે મંડયે.
 તેની કાશેશોને કયી વાતે રોકી તથા કયા વિચારોને લીધે તે ખરા મિત્રને
 કામે શત્રુ ગણ્યો ? માત્ર ધર્મ સંબંધી ખોટા વિચારોને લીધે તે પવિત્ર
 નિર્દોષ સૈયદે શું ગુન્હો કર્યો હતો કે જેની સજામાં તે કાદર ઠર્યો ? આ
 દ્વિશેષન દિલ કરનારે શું વાંક કર્યો હતો કે જેના બદલામાં કામની
 નજરમાં તે કતલને લાયક ઠર્યો ? એજ કે તે તેઓની ઉન્નતિ આહતો
 હતો, અને જે સ્ત્રીજો ઉન્નતિને રોકતી હતી તેને માર્ગમાંથી દૂર કરતો
 હતો. આનેજ લીધે તેના કાદરપણા તથા નાસ્તિકપણા વિષેના શતવા
 મક્કા તથા મદીનાથી મગાવવામાં આવ્યા હતા. શું માફ એમ કહેવું
 ખોટું છે કે જો અંગ્રેજી રાજ્ય અમલ ન હોત તો સર સૈયદ ઉપર પેલા
 શત્રુ જરૂર અમલમાં મેલવામાં આવત, અને કતલને બદલે ફક્ત દેશનિ-
 કાલની સજા આવા મહાન ગુન્હા માટે કદી પુરતી ગણવામાં આવી ન
 હોત. આ વાતનો કાણુ ઈનકાર કરી શકશે કે જ્યાં સુધી સર સૈયદે
 પોતાને ઇશ્વરે બક્ષેલી શક્તિ, પોતાની અતુલ્ય સ્વતંત્રતા, મનની અનુપમ
 પ્રોહતા, અતઃકરણનો આશ્ચર્યકારક પ્રકાશ, અને ઇસ્લામના ખરા હીત
 તથા નિષ્કપટી હાકથી તે બૂલ ભરેલા વિચારોનું ખોટાપણું ન બતાવ્યું ?
 અને રસમોનાં ગળ્યુત બંધનો કે જેમાં આપણે જકડાઈ ગયા હતા, અને
 જેને આપણે બૂલથી ધર્મનાં બંધનો સમજતા આવ્યા હતા તે નહીં
 તોડ્યાં ત્યાં સુધી ફળવણી, શિક્ષણ અને સાંસારિક ઉન્નતિના રસ્તા ઉપર
 આપણે કદમ સુકાં પણ મૂક્યો નહોતો ? એ બૂલભરેલા વિચારો કાયમ

રહેલ અને સર સેયદના અંતઃકરણ ઉપર અમર કરનારા બલકે હયાને કંપાવી નાખનારાં લખાણોથી કામનો સ્વભાવ બદલી ન ગયો હોત તો મુસલમાનોના શિક્ષણ સંબંધીના કાન્દર-સો જે હાલમાં ઠેર ઠેર ભરવામાં આવે છે તે-કદી ભરાત, અને કામના આગેવાનો ઠેકાણે ઠેકાણે એકઠા મળી પોતાના જાતિ બંધુઓની સ્થિતિ સુધારવા જે ઉપાયો યોજે છે તે યોજાત? કેવા કેવા પ્રૌઢ મનના અને પ્રકાશિત અંતઃકરણવાળા વિદ્વાનો તથા પ્રતીણ પુરૂષો, નીતિવિવેચકો તથા કવિઓ, સુંદર લખાણો તથા છટાદાર ભાષણો કરનારા મુસલમાનો આવા મેળાવડાઓમાં મળે છે અને તેઓની માનસિક તથા પ્રવૃત્તિ ખ્યાલોવાળી શક્તિઓથી કામને કેવા ફાયદાઓ પહોંચી રહ્યા છે? જે સર સેયદે ખોટા વિચારોનું ખોટાપણ સાબીત કરી ન આપ્યું હોત તો આજે આ શક્તિઓ ગતિમાં આવત? માફ તો એમ ધારવું છે કે જે પ્રકાશિત વિચારો આજે કામના હેતુઓને દીપાવી રહ્યા છે તે મગજના જ્ઞાનસોમાંજ ઓલવાઈ જાત, અને તેનાં તેજો-મય કીરણો મન તથા અંતઃકરણથી બહાર નીકળવા ન પામત.

હુંકમાં આ વાતની કોઈ ના પાડી શકતું નથી કે ધર્મ સંબંધી ખોટા વિચારો અમારા ઉદયની આડે આવ્યા અને આવતા જાય છે. હવે એ જોવું જોઈએ કે આ વિચારો મૂળ ધર્મના સાચા વિચારો છે અને ઇસ્લામે તે અમને શીખવ્યા છે? અથવા તો ઇસ્લામ તેઓથી પવિત્ર તથા ચોખ્ખું છે? હું પોઠાવી કરીને કહું છું, બલકે જે આ વાતની ના પાડે તેની સાથે વાદવિવાદ કરવાને તૈયાર છું કે ઇસ્લામ એવા વિચારોથી પવિત્ર, ઇસ્લામ એવી બેહુદી વાતોથી ચોખ્ખું, ઇસ્લામ એવી વાતોથી બેખબર છે. એમ ન સમજતા કે આ મારો એકલાનો જ અભિપ્રાય છે; એજ અભિપ્રાય છે તે સમજા સાચા અને પવિત્ર મુસલમાનોના કે જેમનાં મગજ ધરની રાક્ષનીથી પ્રકાશિત હતા. એજ મત છે તે ઇમામો તથા આગેવાનોનો કે જે ઇસ્લામના આગેવાનો તથા ધર્મના પેશવાઓ હતા. જે માણસ કહે છે કે

માનસિક વિદ્યાઓ ધર્મશાસ્ત્રનું ઉદ્ધવન કરે છે. તે પોતેજ બૂલ કરે છે કે નવી વાતોની શોધખોળ ધર્મની વિરુદ્ધ છે, તે પોતેજ ઇશ્વરના સમ્પ્રદાય સમજતો નથી. હઝરત ઇમામ ધઝ્ઝાલી ફરમાવે છે કે, “કેટલાક લોકો એમ સમજે છે કે માનસિક વિદ્યાઓ ધર્મ વિદ્યાઓની વિરુદ્ધ છે; અને એકબીજાં બેથું મળવું અશક્ય છે. પણ આવો ખ્યાલ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એ છે કે તેઓની અવલોકન કરવાની આંખ આંધળી છે. ઇશ્વર એવા સોદાથી આપણું રક્ષણ કરે.” ઇમામ ફખરુદ્દીન રાજી પોતાની તફસીરમાં લખે છે કે, “ઇશ્વરે ચિંતન કરવાનો હુકમ આપ્યો. પછી તેણે કહ્યું કે “શું લોકો વિચાર નથી કરતા? શું તેઓ આકાશ તથા પૃથ્વીના આ રાજ્યોને દેખતા નથી? અને આ સમજી બાળતો આ વાતની સાબીતી છે કે અવલોકન તર્ક અને મનન એ જરૂરનાં છે, અને આંધળી નકલ કરવી એ હપકાને પાત્ર છે. જે માણસ અવલોકન તથા તર્ક કરવાની તરફ યોગ્યતા છે તે કુરાન અને નબીઓના માર્ગને અનુસરે છે, અને જે માણસ નકલ કરવા તરફ તેડે છે તે કુરાનની વિરુદ્ધ અને કાફરોના ધર્મને અનુસાર છે. ઇબ્નેકીમ કહે છે કે, “જે કાંઈ મુતકલ્લેમીન પંથના તથા ખીજા લોકો વળુવે છે તે કુરાનમાં વધારે શુદ્ધ રીતે વળુવેલું છે, અને વધારે ખુબીથી વિસ્તારેલું છે.” ઇમામ ધઝ્ઝાલીની સિખામણોમાંની એક આ છે કે, વિદ્યાઓમાં માણસનો બરોસો પોતાની સમજ અને ચેતનશક્તિ ઉપર હોવો જોઈએ; એટલે કે અંતઃકરણની ખાતરી ઉપર, નહિ કે ચોપડીઓ તથા પુસ્તકો ઉપર, તેમજ પારકાઓ પાસેથી સાંભળેલી વાર્તાઓ ઉપર પણ નહિ.”

